

TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN MORFOETİMOLOJİSİNE DAİR

Petro İ. KUZNETSOV

A. GENEL MÜLÂHAZALAR

Bir dildeki kelimelerin ne gibi köklerden çıktıklarını inceleyen, yani bunların kökenlerini ortaya çıkaran dilbilimi dalına *köken bilimi* veya *etimoloji* diyorsak, şekil bilgisi düzeyinde buna benzer görevleri olan bilim bölümüne *şekil bilgisi kökenbilimi* ya da *morfoetimoloji* dememiz doğru olur. Gramerciler, bu arada Türk dilbilgisi alanında çalışan bilginler, morfoetimoloji sorunlarını hiç bir zaman gözden düşürmediler. Sözcüğü XVII nci yüzyılda Fr. à M. Meninski, *Grammatica Turcica*'sının sözdizim kısmında ..e veya ..i ulacını izleyen *yürür* kelimesinden söz açar ve bunun teklifsiz konuşmalarda kısalarak *yür* şekline girdiğini, meselâ *seveyürür* yerine *seveyür* gibi bir şeklin ortaya çıktığını yazar¹. Bu açıklama ile -ve elbette prof. K. Foy'un sonraki detaylı incelemesini de göz önünde bulundurarak² şimdiki zaman -*yor* (o zamanki -*yur*) ekinin menşesine dair tam bilgi edinmiş oluruz.

Ne çare ki kökenbilimi alanında kullanılacak metotlar, takip edilecek yollar hususunda dilbilimciler arasında bugüne dek bir fikir birliğine ulaşılammıştır. Bu itibarla tartışmalı sorunlardan bazılarını burada ele alalım.

I. Bitişim teorisi mi kaynaşma teorisi mi?

Bir ek etimolojik bakımdan nedir?; kökeni bir eski kelime mi (kök kelime mi?) yoksa başka bir ek mi (veya bunların birkaçı)? Buna dair iki görüş var. *Bitişim* (agglutination) *teorisi* birinci şıktan yana çıkar.

Bitişken dillerin önemli özelliklerinden biri, çoğu eklerinin görünüşte bir heceli kelimelerden farksız olmalarıdır (-*dur/-tür*; -*sız/-siz*; -*an/-en* vs.). Bu özellik, dilbilgisi bağlantılarının burada geçmişte birer kelime anlamında olan heceler aracıyla belirtildiğini düşündürüyor. İnsan dili esas itibariyle somuttan soyuta ve basitten bileşiğe doğru geliyorsa, eklerdeki anlamlar köklerdekinden soyut olduğuna göre, dillerin başlangıçta eksiz, ayrışkan oldukları sonucu kendiliğinden ortaya çıkar. O halde eklerin oluşması için tek yol ve tek madde vardı: yardımcı rollere çıkmaya başlayan kök-kelimeler; bunlar da ilk zamanlar tabii tek heceliydi.

¹ Meninski 1680, s. 159.

² Foy 1903, s. 159-61.

Daha XIX. yüzyılın ilk yarısında özellikle *F. Bopp* ve *W. von Humboldt* tarafından bilim ürünleri arasına sokulan bitişim teorisi, sağlam bir temele dayandığı halde, zamanımızda birçok bilginlerce reddedilmektedir. *A. N. Kononov*, bu teorianin türkologları "yanlış yola" saptırdığını iddia ederek Türk dillerinde* eklerin çoğunun oluşmasını sağlayan başlıca yolun tek sesli morfemlerin birbirleriyle kaynaşması yolu olduğunu ısrarla öne sürmek suretiyle yeni olmadığı şüphesiz olan bir görüşe *kaynaşma* (fusion) *teorisi* adı altında belirli bir yer kazandırmış bulunuyordu³. Bu yeni ad, bir iki bilgin hariç, pek kullanılmadığı halde teorianin pratik yanlıları pek çoktur. Bunu ispatlamak için bazı bilginlerin aşağıdaki ekleri ne gibi kaynaklara dayandırdıklarını incelemek yeter.

1. *-(ı)r* veya *-(a)r* biçimleri olan *geniş zaman* ekini *B. A. Serebrennikov* sürekli eylem anlamlarındaki *-ı*, *-u*, *-a* temelleri ile eski zamanlarda yinelemeli fiil eki olduğunu sandığı *-r* unsuruna dayandırırken⁴, *Kononov* işlevce ve anlamca yakınlıkları olan şu iki morfemin kaynaşmasını tahmin ediyordu: *-yu/-ya* (<*-gu/-ga-* gelecek zaman partisip eki) + *-r* (Altay dillerindeki geniş zaman eki)⁵.
2. *Şimdiki zaman* eki *-yor*'da *İ. V. Kormuşin*, aynı bir *y* morfeminin *-r* şekliyle kaynaşmasını görmektedir⁶.
3. *Görülen geçmiş zaman* eki olan *-dı*, *C. Brockelmann*'a göre fiil ismi (Verbalabstrakt) rolünü oynayan *-duk* partisipine dayanmaktadır ki *-onu* da *-dı* zamanının temelinde yatan *-t* ismiyle genellikle soyut isimler türeten *-uq* eki oluşturmaktadır⁷.
4. *Öğrenilen geçmiş zaman* eki *-muş*, *J. Németh*'in fikrinde, teşekkülünü *-m* ve *-ş*'li fiil isimlerine borçludur⁸. Dört yıl sonra *W. Bang*⁹, yıllarca sonra da *Brockelmann*¹⁰ aynı düşüncüyü yürüttüler.
5. *Gelecek zaman* eki *-acak*, *Serebrennikov*'a göre *-a*, *-e* gerindiumu ile *-ça*, *-çe* ve *-k*, *-k* gibi iki yönelme hali morfemini içermektedir¹¹.

Başka bir takım eklerin oluşması hususundaki görüşleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:

* lehçelerinde, bk. 86 numaralı dip notu.

³ Kononov 1969, s. 3-4; 1971; 1976.

⁴ Serebrennikov 1978, s. 3-6.

⁵ Kononov 1983, s. 11.

⁶ Kormuşin 1974, s. 354.

⁷ Brockelmann 1952, s. 261.

⁸ Németh 1912, s. 569.

⁹ 1916, s. 914.

¹⁰ 1952, s. 263.

¹¹ Serebrennikov 1964, s. 71.

6. *-ası* eki için başlıca şu görüşler mevcuttur: a) *-a* (fiil ismi, ulaç) + *-sı* (<*-sığ*)¹², b) *-gu* (fiilden isim yapma eki) + karşılaştırma eki *-sı*¹³, c) *-a*, *-e* (<*-ğa/-ge*-gelecek zaman-gereklilik isim-fiil/participium/eki) + *-sı*, *-si* (Eski Türkçenin gereklilik-gelecek zaman isim-fiilleri kuran *-sığ/-sig* ekinden)¹⁴; d) *-(a)s* (gelecek zaman eki)+*-ı* (iyelik eki); *s* ünsüzü yanlış bölüştürme (métanalyse) yüzünden sonradan iyelik ekinin bir unsuru sayılacaktır¹⁵.
7. *-sar* (şart eki) için: a) *-sı*, *-si*'li isim-fiil+*-r* ortacı ekleri¹⁶, b) *-ıg*, *-ig* (fiil ismi)+*-sa* (ayrı bir görünüş şekli)+*-(a)r*, *-(e)r*, *-(i)r* (ortaç) ekleri¹⁷, c) *-s+-a* (iki istek kipi)¹⁸, d) *-sa* (dilek-şart kipi)+*-r* (geniş zaman) ekleri¹⁹.
8. *-gan/-an* ekleri için: a) *-ga* (ikinci fiil gövdesi)+*-n* (eski geçmiş zaman ortacı) ekleri²⁰, b) *-ğ/-k* (ettirgen~edilgen çatı)+*-n* (ortaç~ulaç~eylem sonucu ismi~yapılmış eylem ismi) ekleri²¹.
9. *-ıp~-ıban* ulacı için: *-p/-b* (isim-fiil, belki ortaç eki)+*-n* (yöneliş hali/allatif/eki)²², (araç hali eki)²³, (çıkma hali eki)²⁴.
10. *-alı* eki için: *-gan* (ortaç eki)+*-lı* (yapım eki)²⁵, b) *-ga/-ğa* (istek-gelecek zaman kipi)+*-lı* (bulunma anlamı olan ek) (Ramstedt, n. 54), c) *-gan+-lık* (yapım eki)+*-dan* (çıkma hali eki)+*bari* (edat)²⁶, d) *-al-* (bir görünüş şekli)+*-u* (ulaç eki)²⁷.
11. *-mak* (eylemlilik, mastar) eki için: a) *-ma* (isim-fiil)+*-k*, *-g* (*-ğ*, *-h*)²⁸, b) *-m* (fiil ismi)+*-ak* (isimden isim yapan ek)²⁹, c) *-ma* (fiil ismi)+*-k*, *-k* (yönelme hali) ekleri³⁰.

12 Bang 1918, s. 37-38.

13 Deny, s. 500.

14 Korkmaz 1969, s. 37-38; bk. bir de: Borcakov 1970, s. 74-75.

15 Serebrennikov 1971, s. 114-115.

16 Radloff 1987, s. 96.

17 Baskakov 1953, s. 46.

18 Gadjiyeva, s. 329.

19 Kononov 1980, s. 91.

20 Ramstedt 1952, n. 70.

21 Kononov 1980, s. 91.

22 Bang 1917, s. 48.

23 Caferoğlu 1958, s. 132; Şçerbak 1962, s. 173.

24 Şiraliyev 1960, s. 98-99.

25 Deny, s. 1032; bk. bir de: Dimitriyev 1940, s. 145; Baskakov 1952, s. 471; Kononov 1960, s. 243.

26 Annanurov 1974, s. 160.

27 Menges 1976, s. 115.

28 Bang 1916, s. 913; Brockelmann 1952, s. 254.

29 Ramstedt, n. 58

30 Kononov 1954, s. 276-77; Serebrennikov 1964, s. 69.

12. *-tir-* (ettirgen çatı) eki için: a) *-t/-d-+-ur-* (veya *-r-*) (iki ettirgen çatı eki)³¹, b) *-t-* (/ikinci/ fiil gövdesi eki)+*-r* (ettirgen çatı eki)³².
13. *-lar* (çokluk eki) için: a) *-ı (a)+-r* (iki çokluk eki)³³, b) *-la* (mutatlıkla çokdefalığı belirten ek)+*-r* (ortaç eki)³⁴, c) *-la* (araç ve beraberlik eki)+*-r* (<*-t-* canlılar çokluğu eki)³⁵.
14. *-niñ* (ilgi hali) eki için: *-n* (zamir menşeli ek)+*-(ı)n* (iyelik anlamındaki ek)³⁶.
15. *-(n)ı* (yükleme hali) eki için: *-n* (zamir menşeli ek/iyelik eki)+*-°ğ, -°g* (Türk ve Moğol dilleri için genel yükleme hali eki)³⁷.
16. *-(k)a* (yönelme hali) eki için: *-k+-a* (iki yönelme hali eki)³⁸.
17. *-da/-ta* (bulunma hali) eki için: a) *-t* (belirlilik gövdesi eki: *taş-t* der Stein)+*-a* (bulunma hali eki)³⁹, b) *-t/-d* (bulunma hali)+*-a/-ä* (yönelme hali) ekleri⁴⁰.
18. *-dan/-dın* (çıkma hali) eki için: *-ta/-da~-tı/-dı* (bk. n. 17)+*-n* (yönelme hali) ekleri⁴¹.
19. *-çı/-cı* yapım eki için: isim türeten *-ç* ekine bir *-i* ekinin ilâvesiyle meydana gelen genişletilmiş ek şekli⁴².
20. *-çık/-cık* (veya *-çak/-cak*) küçültme eki için: *-ç+-(a)k* (iki küçültme eki)⁴³.
21. *-lı* yapım eki için: *-l+/-ı* (iki belirlilik eki; ikincisi 3. şahıs iyelik ekine dayanmaktadır)⁴⁴, b) *-l* (beraberlik /comitativ/~topluluk~çokluk eki)+*-ğ (g)* (fiilden sıfat yapan ek)⁴⁵.
22. *-sız* yapım eki için: *-sı-* (*-sa* ekinin bir çeşidi)+*-z* eki⁴⁶, b) *-sı, -si* (3. şahıs iyelik eki)+*-z (-r)* (belirsizlik~çokluk eki)⁴⁷, ç) *-s* (bir zamanlar gevşemiş bir nitelik

31 Zajaczkowski 1932, s. 122; Kononov 1960, s. 194; Kormuşin 1968, s. 8.

32 Ramstedt, n. 87.

33 Poppe 1952, s. 72; Sinor 1952, s. 226; Kononov 1969, s. 29; Serebrennikov 1970, s. 49, 51.

34 Baskakov 1953, s. 57-58.

35 Dulzon 1972, s. 12.

36 Radloff, s. 61; Kononov 1956, s. 95; 1980, s. 161.

37 Kononov 1980, s. 151.

38 Kononov 1976, s. 8.

39 Psyançin 1975, s. 21.

40 Sinor 1976, s. 123; Kononov 1980, s. 157.

41 Kononov 1980, s. 158.

42 Gulyamov 1955, s. 15; F. Abdullayev 1960, s. 65.

43 Ramstedt, n. 100-102.

44 Psyançin 1975, s. 42.

45 Kononov 1980, s. 96.

46 Baskakov 1952, s. 456.

47 Psyançin, s. 416.

anlamı veren ek)+-z (henüz anlamı pek anlaşılmayan ek)⁴⁸, d) -s+-z (her ikisi yadsıma belirten ek)⁴⁹.

23. -*ıncı* (sıra sayı sıfatları) eki için: -(*ı*)*n* (gövde oluşturan bir unsur)+-*ç**ı* (meslek sahibi ismi)⁵⁰, b) -*ınç* (bir fiil ismi eki)+-*ı* (3. şahıs iyelik eki)⁵¹, c) -*ın* (eski vasıta hali eki)+-*dı/-ç/-ç**ı* (eski iyelik eki)⁵², d) -*ı* (iyelik eki)+-*n* (belirli yüklem hali eki)+-*ç* (-*ş*, -*s*, -*t*) (çokluk eki)+-*ı* (belirlilik eki)⁵³.

24. -*şar* (üleştirme sayı sıfatları) eki için: -*ış*- (isimden fiil yapma eki)+-*ar* (geniş zaman eki)⁵⁴

25. -*la*- (isimlere katılan türemiş fiil) eki için: -*l*- (genetik bakımdan beraberlik haline /comitative/ ve dolayısıyla çokluk ekine bağlı morfem)+-*a*, -*ä* (isimden fiil yapma eki)⁵⁵

26. -*leyin* (zarf) eki için: -*le*- (isimden fiil yapma eki)+-(*y*)*in* (eski ulaş eki) veya /Ergin/ -*n* (instrumental eki)⁵⁶.

Burada bilginlerin kaynaşma (fusion) teorisine dayanan bütün varsayımlarını anmadık şüphesiz. Andığımız tahminleri de birer birer gözden geçirip eleştirecek değiliz. Ancak ezici çoğunluğunun sağlam esaslara dayanmadığını söylemeden geçemeyiz. Söz gelişi, -*mış* eki -*m* ve -*ş* morfemli isimlerden vücuda gelmişse, duyulan geçmiş zaman anlamını ne suretle, nereden elde etti? Bunun gibi -*leyin* ekinin anlam yönünden -*la*, -*le* ekiyle ne gibi ilgisi var? -*sar* ve -*şar* eklerindeki geniş zaman -*r* morfeminin, -*lı*, -*la*, -*leyin* eklerindeki çokluk~topluluk~beraberlik -*l*- morfeminin, -*acak* (-*a*-*ca*-*k*), -*mak* (-*ma*-*k*), -*dan* (-*d*-*a*-*n*) gibi eklerde yönelme hali morfeminin rolü ne olabilir? Bu çeşit sorular sorula sorula tükenmeyecektir. Hem de hemen her fonem ayrı bir morfemi temsil ediyorsa (-*dan*<-*d*+*-a*+*-n* gibi), *Avrupalılaştıramadıklarımızdan mısınız* gibi bir gramer sözcüğünün kaç morfemi içermiş olduğunu hesaplamak için âdeta astronomik rakamlara başvurulması gerektir; ne çare ki kadim dilin böyle aşırı morfemliliğine akıl erdirilemez.

Bitişim teorisi çerçevesinde yapılan incelemeler sayıca azdır, hiç bir zaman da çok olmadı. Gerçi kaynaşma teorisinin en aşırı yanlıları bile -*dır* ekinin -*d* ve -*r* morfemlerinden teşekkül etmeyip *dur*- fiilinin *durur* şeklinden peyda olduğunu, -*ım*, -*sın*, -*ız*, -*sız* gibi şahıs eklerinin de *ben*, *sen*, *biz*, *siz* zamirlerine dayandığını

⁴⁸ Serebrennikov 1976, s. 210.

⁴⁹ Kononov 1980, s. 107.

⁵⁰ Böhtlingk 1851, s. 167.

⁵¹ Şçerbak 1977, s. 147-48.

⁵² Kononov 1954, s. 272.

⁵³ Psyançin, s. 64-66.

⁵⁴ Kononov 1954, s. 279.

⁵⁵ Kononov 1980, s. 115.

⁵⁶ Deny, s. 598; Kononov 1956, s. 284; Ergin 1962, n. 225.

kabul ediyor, ama bitişim teorisinin tesir sahasının şahıs ekleriyle sınırlanmış olduğu düşüncesini öne sürüyorlar, bunlara olsa olsa daha iki üç morfem katarak (*Kononov*'un *-yor* ekinin *yürü-r/yoru-r* kelimesinden çıktığını teslim ettiği gibi)⁵⁷. Nitekim türkologlar arasında bitişim teorisini savunanlar bulunduğu halde⁵⁸ bunu şaşmaz bir şekilde, sebatla gerçekleştiren olmadı. Adı geçen bilginler de, füzyonculara uyararak, herhangi bir ekin menşeyini çokluk daha kısa iki gramer unsurunun kaynaşmasında keşfetmeye çalıştılar (yukarıda bazı örnekler verdik). Hatırlayacağımız gibi *W. Radloff* dahi, meselâ *-sar* ekinin etimolojisini *-sa* ve *-r* morfemlerinin birleşmesinde aramıştı ve bu teşebbüsü başarısızlığa mahkumdu. Tam tersine eski *-gil* emir kipi ekinin *kıl!* (=yap!) fiil şeklinin bir değişken şekli olduğu hususundaki düşüncesi çok isabetli olmuştur⁵⁹.

Bitişim teorisini pratik sorunların çözülmesi için kullanmakta daha üç beş başarılı teşebbüs var ki aşağıda zikrolunacaktır. Esasen bu teori, hele Türkçenin yapısı ve bazı özellikleri göz önünde bulundurulacak olursa, dikkatten uzak tutulamaz. Bunun için "yanlış yol"dan söz etmeden önce anılan yolun, yanlışlığın anlaşılması için denenmesi gerekir. Zira Türkçede ekler çokluk kökten ve birbirlerinden sarıh şekilde ayrılır, eklerinin önemli bir kısmı iki ve üç fonemli olup eski devirlerin kök kelimelerini andırır mahiyettedir. Ana Türkçenin bir ayrışkan (eksiz) dil olduğu düşüncesi çoktan ortaya konulduğu gibi XX nci yüzyılın bilginlerince de onaylanır⁶⁰. Her ekin çok müşahhas bir anlamının olması, kökenlerini aramayı kolaylaştıracak bir etken addedilmelidir.

Bu bahsi burada kaparken bitişim teorisinin doğruluğu meydandaysa (herkes için değil tabii), etimolojik incelemelerde tereddüde meydan vermeksizin bu yolu takip etmek gerekliliğini belirtmek isteriz.

A2. Türkçenin yapısı ve etimolojik çalışmalar

Batılı dilbilimciler arasında ilk kez galiba XVII. yüzyılda dile getirilip⁶¹ tekrarlı tekrarlı bugüne ulaşan genel bir kanı var: Türkçe isim yapıları dildir, yani bu dilde sahici fiilin rolünü fiil ismi, ortaç, ulaç kökenli birimler oynar. Bu fikirdeki bilginlerin listesini tutmak istesek upuzun olur⁶². Dilbilgisi kitapları yazma işine XIX. yüzyılda başlayan Türk gramercileri anılan kuramı görmemezlikten gelip uzun zaman buna tamamiyle lâkayt, yüzde yüz yabancı kaldıkları halde hiç bir

⁵⁷ Kononov 1983, s. 7.

⁵⁸ Meselâ Rusya'da *Dmitriyev* 1948, s. 48-51, *Şçerbak* 1974, s. 31, *Baskakov* 1978/ vb.

⁵⁹ Bk. Kuznetsov 1988.

⁶⁰ Atalay, s. 8; Mamedov, s. 63.

⁶¹ Meninski, s. 72.

⁶² Türkçeyi inceleyen Arap filologları arasında böyle bir görüşe yanaşan olmamıştı. Meselâ "Divanü Lûgati't-Türk'ün ünlü yazarı XI. yüzyılda *-miş* partisipine dair şöyle yazıyordu: "... barmış kişi', '... kalmış er' cümlelerindeki /barmış/ ve /kalmış/ kelimeleri sıfat haline gelmiş fiillerdir". Kaşgarlı II, 1940, s. 60.

itirazda da bulunmadılar⁶³. XX. yüzyılın ortasında batılı bilginlerin öne sürdükleri görüşü bazı Türkiyeli dilciler de benimsedi⁶⁴. Yüzyılımızın ikinci yarısındaki dilbilim edebiyatında genel kanaate mutabık olmayan düşünceler de ortaya atıldı⁶⁵ ve biraz da revaç buldu⁶⁶.

Bazı Türkiyeli dilbilimciler de bir bakıma göre benzer fikirler yürüttüler. Meselâ *Muharrem Ergin*'den şu pasajı ele alalım: "... şekil ve zaman eklerinin... daima fiil çekim eki olduklarını, hiç bir zaman isim ifadesi taşımadıklarını, partisip eki olmadıklarını unutmamak lâzımdır. Şekilleri aynı olan partisip ekleri ile şekil ve zaman eklerinin fonksyon bakımından birbirinden kesin olarak ayrıldığını hiç bir zaman hatırdan çıkarmamalıyız. Partisipler nesne, fiil çekimleri hareket ifade ederler"⁶⁷. Güzel sözler! Ancak aynı yazarın yukarıdakilerle tezat teşkil ettiğini sandığımız başka düşünceleri de vardır: "... şekil ve zaman ekleri aynı zamanda partisip eki oldukları için bunlarla yapılan fiil çekimleri, isim menşeli görünmektedir. Şahıs eklerinin şahıs zamiri veya iyelik eki menşeli olması da Türkçede fiil çekiminin isim asıllı olduğunu göstermektedir"⁶⁸; "/Partisip ekleri/ ... öte yandan arkasına şahıs ekleri alarak fiil çekimini kuran şekil ve zaman eklerinin, dolayısıyla fiil çekimlerinin büyük bir kısmı bunun için partisip, dolayısıyla isim menşelidirler"⁶⁹.

Kanımızca Türkçede şahıs zamirlerinin, sonradan şahıs lâhikalarının eklendikleri varlık şu veya bu partisip değil, bir zaman temelidir. Meselâ, *ben yürür, sen yürür, ol yürür...* (fiil çekiminin ilk safhası⁷⁰). Zaman temeli, çeşitli şahıs ekleri almaya başlamasıyla ortaçaşmadı. Esasen partisip, zaman temelinden sonradan ayrılıp başlı başına gelişmiş bir varlıktır.

Düşüncemiz bu. Fakat yukarıda anılan "isim teorisi" baskındır ve etimolojik çalışmaların her adımında kendini hissettirir. Bir iki örnek verelim. *W. Kotwicz*'e göre *-dı*, "/bilginlerin/ uzun zaman bir partisipe veya genellikle bir isim şekline getiremedikleri bir şekildir"⁷¹. Bu bapta çeşitli görüşler ortaya atıldı. *Böhtlingk*, *-dı (-duk)* fiil isminden çıkarmak istemişti⁷². *Melioranskiy*'in tahminine göre aranan, bir

⁶³ Nedjib 1870; Baha /1929/; Banguoğlu 1940.

⁶⁴ Necmi 1933, s. 225; Emre 1945, s. 282, 490, 491.

⁶⁵ Kuznetsov 1956, s. 32; 1960, s. 50-55; 1980 a, b.

⁶⁶ Korkina 1970, s. 69, 273; Johanson 1981, s. 16, 17.

⁶⁷ Ergin 1962/1967, n. 447.

⁶⁸ Ergin, n. 447.

⁶⁹ a. k., n. 570.

⁷⁰ *J. Deny* de bu fikirdeydi /Deny, s. 1110/.

⁷¹ Kotwicz 1962, s. 291.

⁷² Böhtlingk, s. 305-306.

-dı/-tı ismiydi⁷³. *Bang*⁷⁴, *Brockelmann*, sonra *Dmitriyev -it* fiil isminde karar kıldılar. *Dmitriyev*'e göre *-it* isminin sentaktik kullanılışı şöyle olmuştur. *alı-tım* 'alışım'+*var* (<Orhonca *bar*) → *aldım var* ("il y a mon avoir pris", "es gibt mein Genommen zu haben", "alışım var"='aldım'); *var* sözcüğü sonradan atılmıştır; *aldım*⁷⁵. Bu görüş *Wundt*'un ilkel düşünce tarzı hakkındaki (yanlış) kuramını aksettirir ve tabii Türkçedeki hiç bir olguya dayandırılmaz. Şu da var ki, ikinci tip şahıs ekleri olan *-m*, *-n*, *-k*, *-nız* hiç bir zaman iyelik ekleri olmadı⁷⁶.

Melioranskiy ile *Dmitriyev*'in görüşlerini pek kabul etmeyen *Kotwicz, J. Deny*'nin açıklamasını⁷⁷ esas tutarak *-dik* partisipinin kısalmasıyla *-dı*'lı çekimli fiilin oluşmasından söz eder⁷⁸. *Baskakov*'un görüşü de bu merkezdedir⁷⁹. Biz *-dı*<*-dik* (*-duk*) tahmininden yana olmakla beraber *-dik* ekinde bir ortaç değil, bir geçmiş zaman eki görmekteyiz (Başka bir deyimle *-dı* kısalmış *-dik*'tan başka bir şey değildir⁸⁰.

Anlaşıldığına göre *Mahmud Kaşgarlı* da *-dı* ile *-dik* şekilleri arasında (anlam bakımından) hiç bir fark gözetmez, ancak (Oğuzların dilinde) geçmiş zaman (mâzi) sıygasının tekil ve çoğul şekillerinin bir olduğunu yazar ve bir takım örnekler verir (bu arada: ... *ol keldük*, ... *biz keldük*, ... *olar ewge kirdük* denir ki 'o geldi', 'biz geldik', 'onlar eve girdiler' demektir)⁸¹.

Burada söz konusu olan şeklin bir ortaç (partisip) olduğu nasıl ispat edilebilir? Elbette *-duk* zamanı varken bir *-duk* partisipinin gelişmesi için yol açılmış bulunuyordu⁸², fakat *-muş* ortacını *-muş* zamanından, *-r* ortacını *-r* zamanından nasıl ayrı tutuyorsak, *-duk* (*-dik*) partisipini de *-duk* (şimdiki *-dı*) zamanından ayrı tutmalıyız. Yukarıda geçen misallerde (ve benzerlerinde) ortaç yok, ortaç anlamı da yok, sadece *-duk* ekli bir geçmiş zaman vardır.

-duk (>*-dı*) hakkında söylenenler başka zaman ve kip şekilleri için de geçerlidir. *-dik* (*-duk*)'lu zaman, sonundaki *k*'yi yitirmesiyle nasıl ikinci tip şahıs ekleriyle çekimleniyorsa, *-yor*, *-acak*, hattâ (başka lehçelerde) *-gan* şekilleri de sonlarındaki ünsüzden olduktan sonra çekim tipini değiştirmekle beraber (*-yorum*,

⁷³ Melioranskiy 1900, s. LXXI.

⁷⁴ 1923, s. 129.

⁷⁵ Dmitriyev 1939, s. 35-36.

⁷⁶ Kuznetsov 1950, s. 3-4; 1954, s. 65-72; Baskakov 1950, s. 598-604; 1953, s. 16-18.

⁷⁷ Deny, s. 1110-1111.

⁷⁸ Kotwicz, s. 293.

⁷⁹ Baskakov 1951, s. 211-12.

⁸⁰ Kuznetsov 1960, s. 50.

⁸¹ Kaşgarlı II, s. 61-62.

⁸² bk. Kuznetsov 1960, s. 55-66.

-yorsun → -yom, -yon, -acağım, -acaksın → -acam, -acan vs.), fiil hüviyetlerini tamamıyla muhafaza ediyor, ne fiil ismi oluverirler, ne de ortaç.

Görevsel (fonksiyonel) bakımdan bir çeşit kadim fiil ismi sanılan *-a* ulacına, gene buna benzer türeyişleri oldukları iddia edilen *-a* istek kipi ve *-ıp* ulacına⁸³ da birer katıksız fiil teşekkülü gözüyle bakılabilir.

Bir dilin eklemeli (bitişimli) veya bükümlü olması ayrı bir sorun. İsim yapısına malik bir dil bizce malûm değildir. Türkçedeki fiil çekimlerinin isim menşeli olduğu tezi, ciddi delil verilmeksizin kabul edildiği için bunun tersi olan bir görüşü savunmakla kendimizi mazur görüyoruz. Bunun için şu veya bu ekin etimolojisi görüşülürken herhangi bir ortaçtan, herhangi bir fiil isminden söz edilmeyecektir.

A3. Altay teorisi ve etimolojik çalışmalar

Altay teorisi yaygın bir teoridir. Kanıtlanmadığı halde çürütülmüş de değildir. Bunun yanında başka görüşlerle birlikte bütün dünya dillerinin akrabalığı tezini öne süren bir teori de vardır. Bu bakımdan A. C. Emre'nin, *l~d* ve *s/z~r* gibi geçişleri dikkate alarak türk *-der/-ler* ekinin nazari olarak, Yunancada bulunup Hint-Avrupa çoğul belgisi olan *-des* ile identik sayılabilirliği hususundaki görüşü⁸⁴, normal karşılanabilir, ancak anlam, dolayısıyla kelime düzeyine çıkılmaması, sadece fonetik olgular düzeyinde kalınması, beğenilecek bir tutum değildir.

Türkçe ile başka Altay dillerinin morfoloji sistemleri karşılaştırıldıkça bu dillerdeki çeşitli ekler arasında gittikçe daha çok benzerlikler görülüyor. Ancak bundan dilbilimcilerin işinin çok kolaylaştığı sonucu çıkmıyor. Çünkü karşılaştırılan unsurların fonetik benzerlikten başka hiç bir müşterekliği olmaması da muhtemeldir.

Meselâ *Ramstedt*, *-m* morfemini Türkçede olumsuzluk kavramı veren *-ma-* ekinde, geçmiş zaman ortacı olan *-miş*'te, *-mak* mastarında ve fiil isminde ve daha bir sürü ekte bulmaktadır. Moğolcada da bu morfem bir takım eklerde temsil edilmiş görünüyor ki bunlar arasında isim ve sıfat türeten *-mag* eki var (*idemeg* 'obur'); Tunguz diyaleklerinde gerek *-mi* mastarı (veya gerindiumu)nda, gerek fiil sıfatı olan *ma*'da, gerekse *-mak* ve *-makta* gibi sıfat eklerinde gene bu morfem vardır⁸⁵. Fakat anlamları apayrı otuzdan fazla ekte hep aynı morfemin bulunduğuna inanmak zor.

Esasen şüphe götürmez durumlarda bile (meselâ bazı hal eklerinden söz ediliyorsa) kolay kolay işin içinden çıkılmaz. Çünkü iki veya daha çok dilde

⁸³ Şçerbak 1981, s. 125, 54, 128.

⁸⁴ Emre 1943, s. 206-207.

⁸⁵ Ramstedt, n. 58.

bulunup fonetik ve anlam yönünden birbirine uymakta olan ekler gerçekte yalnız bir dilin malı, başkalarında alıntı ek durumunda olabilir.

İkinci bir ihtimal daha var. Ses yapısı ve anlamı bir olan ekler, akraba dillerde aynı kelimededen, aynı kökten gelişmiş olabilir. Demek oluyor ki, iki akraba dilde bir ortak ek varsa, bu eke mutlaka ana dilin malı gözüyle bakılması doğru değildir; ana dilde ancak ek haline gelmeğe namzet olan bir kök (bir kök-kelime) mevcuttu belki. Meselâ iki akraba (ve hattâ akraba olmayan) dilde *ben/men (man)* gibi bir şahıs zamiri varsa, ileride her ikisinde de *-men, -min, -min, -am, -in.* şekillerindeki bir birinci şahıs çekim ekinin türemesi pek mümkündür.

Yukarıda söylenenden şu sonuç çıkarılabilir: morfoetimolojik araştırmalar belli bir dilin malzemesine dayandırılmalıdır. Herhangi bir ekin başka dillerdeki aynı veya benzer eklerle ilişkileri çeşitli olabilir ve şüphesiz incelenmeye değer, fakat bu gibi incelemeler için sonraki aşamalarını teşkil edecektir. Bu yüzden çalışmamızda Türkçenin dışındaki Altay dillerinin verilerini hesaba katmıyoruz.

A4. Türkçede kök ve ek yapısı

Türkçenin (Genel Türkçenin) köklerinin özellikleri belli. İlk anıtlarından bu yana bu dildeki köklerin çoğu üç sesli ve en tipik yapısı da KVK (Konsonant-Vokal-Konsonant) formülü ile belirlenmektedir (*ben, çık, kel* gibi). İki sesli kökler varsa da azınlıktadır (*al, ye* gibi).

Önses-sonses sorunu da şu merkezdedir. Sözcüğün başında tâ XI. yüzyıla değin *b* ve *y* (pek seyrek *m, n*) ile birlikte sert (tonsuz) ünsüzler görülür: *ç, k (k, k), s, t* (arasına bir de *ş*). Kelime (hece) sonunda *b* hariç, sayılan 8 ünsüzden başka daha beş tanesi anılabilir: *Ğ- L- N- P- Z*. Birkaç örnek: *bas, çık, kıl, kör (=gör), sığ, tur (=dur), yor (yori, yürü), biz, sen, men (=şey)*. İki sesli kök için bir iki misal: *bu, sa (=say), üş*.

Örnek olarak verdiğimiz kök kelimelerin hemen hepsi Eski Türkçede geçmekle kalmamış, çağdaş Türk lehçelerinde⁸⁶ de, bu arada Türkiye Türkçesinde, Azeri Türkçesinde, Türkmen Türkçesinde vb. bol bol kullanılmaktadır.

KVK yapısındaki bir kök-kelime ek haline gelirken ikinci, bazan da üçüncü heceye denk gelir ve (eğer asıl kelime de KVK bünyesindeyse) iki ünsüzün bitişmesi sonucunda ikinci kök-kelimenin önsesinde şu değişmeler oluşurdu: patlayıcı *b* ünsüzü çokluk akıcı *m*'ye geçer (yabancı kelimeler ve öz adlar bu kuralın dışında), araya da ünsüz sonrası durumunda kalmaması için önünde bir bağlayıcı ünlü geliştirdi. *y* ünsüzü de anılan konumda gözükmez, ya önünde bir ünlünün gelişmesini ister, ya düşer, ya da *ç, d/t* veya *s* ünsüzü olurdu. Sert sızıcı *ç* ve *s* ünsüzleri hangi hecede olursa olsun Eski Türkçede bir değişikliğe uğramazdı,

⁸⁶ Bu yazıda *dil lehçe* terimleri meselesine değinmiyoruz. Türkiye türkologlarının görüşünü tam paylaşmadığımız halde, *lehçe* terimini kullanmaktayız.

fakat sert kapantılı *k* ve *t* ünsüzleri birçok durumlarda nitelikleri dışına çıkar, *l*, *r*, *n* gibi birkaç akıcı ünsüz bir yana bırakılırsa başka ünsüzlerle ünlülerin bitişiğinde yumuşar, *g*, *ğ*, *d*'ye dönerdi (*uçtukta* yerine *uçdukda* KTc 30, *birtükkerü* yerine *birtükgerü* KTc, *Tabğaçkaru* yerine *Tabğaçgaru* T9 'Çine (doğru)' vs.). Bu suretle *b*, *y* gibi yumuşak ünsüzlü *ç*, *k*, *s*, *t* gibi sert ünsüzlü kelime başı, genellikle *b*'siz, *y*'siz ve *d*, *g*, *ğ*, *m* gibi yumuşak ünsüzlü ikinci (ve üçüncü) hece başından, aynı zamanda da ek başından oldukça belirli bir şekilde ayrılmış oluyordu. Eski Türkçenin ve anıtlarını bilmediğimiz başka eski Türkçe lehçelerinin -ki bunların arasında "Eski Batı Oğuzcası" da olmalı- içinden çıktıkları ana dil (yani Türkçe Ana dili), gitgide morfoloji dizgesini kurmak suretiyle tek hecelilikten uzaklaşırken yukarıda andığımız sesçil (fonetik) ayırımın, oluşmakta olan herhangi bir ekin, kökeninden ayırılması bakımından oldukça büyük bir önemi olabilirdi. Çünkü bir kökün uzun ömrü olduğu gibi bu köke davranan bir ek de yüz-hatta bin yıllarca yaşabilmektedir ve ilk devrede fonetik yönünden birbirine yüzde yüz çakışık olan bu iki birimin konuşanların zihninde karıştırılmaması için bazı sesçil süreçlerden faydalanılmasının gerekli olduğu açıktır.

Fonetik süreçlerden söz açılınca şu soruna da değinilmeli: Bazı eklerin iki şekli biliniyor, biri daha dolgun, daha uzundur, öbürü kısa (meselâ ilgi hali *-nın* yanında *-in* şekli de vardır; Özbek Türkçesi: *duvarın*, Türkiye Türkçesi: *duvarın* gibi). Bunların hangisi daha kadim? Bu gibi haller (*duvarın* vs.) türkologlara çokluk *yanlış ayırıştırım* olayını düşündürür (*sen-in* → *se-nin*⁸⁷, *beş-er* → *be-şer*, analogi ile *altı-şar*⁸⁸). Yanlış ayırıştırım sık rastlanılan bir olay değildir. Yanyana gelen iki eşit (veya ayrı) ünsüzden birinin düşmesi ihtimali nedense gözden kaçıyor. Oysa *sen-nin* → *sen-in*, *duvar-nın* → *duvar-in* veya *beş-şer* → *beş-er*, *üç-şer* → *üç-er* gibi süreçler çok daha doğal görünür (bk. bir de B7).

A5. Bazı metodik mülâhazalar

Bir ekle ilgili etimolojik araştırmanın ilk faslı, herhangi bir araştırma yapmayı hiç düşünmeyen bir adamın kafasına, herhangi bir ekin kökeniyle ilgili bir fikrin doğmasıdır. Araştırma esasen bundan sonra başlar, çünkü fikir ancak bazı deliller sergilendikçe kuvvet buluyor.

Ne gibi delillerden söz edilebilir? Bilindiği gibi Eski Türkçede bazı eklerin biçimleri düzdü (*-mış*, *-çı*, *-gıl* gibi), bazılarınıninki de yuvarlak (*-duk/-tuk*, *-dur/-tur-*, *-çun/-sun* vs.); bunların dışında ünlü uyumuna tam riayet eden ekler de mevcuttu (*-ı*, *-ş*, *-p*, *-ğ* gibi)⁸⁹. Kaynaşma kuramı yanlıları, bu olayı nedenini

⁸⁷ Bogoroditskiy, s. 151-153.

⁸⁸ Samoyloviç, s. LXXIV/ vs.

⁸⁹ Bombacı 1952, s. 92.

izah etmeden geçiyorlar⁹⁰, halbuki nedeni ortada. Eğer -bitişim kuramı gereğince her ekte bir eski kök (kök-kelime) saklıysa, elbette her ekin en eski şekli bu kökü -ve tabii kökteki ünlüyü- yanılmayacak kadar sarıh aksettirecektir. Bu bakımdan eğer bir ekin kökeni olarak ele aldığımız kök-kelimede bir yuvarlak ünlü varsa ve eski anıtlarda (hem belki bazı bugünkü lehçelerde dahi) bu ekin biçimleri de sade yuvarlak idiyse (aynı şey tabii düz ünlü için de geçerlidir), bu olgu tahminimizin doğru olduğuna delâlet eder. Böylelikle herhangi bir ekin ünlüsünün yuvarlaklığına (veya düzlüğüne) güçlük çekilmeksizin belli bir bulunmuş oluyor (Doğrusu, başka bir sebep de tasavvur edilemez). Ancak söz edilen, ekin en kadim biçimi olmalıdır. Nitekim Eski Osmanlıcada bir takım eklerin yalnız yuvarlak biçimleri vardır *-(u)p*, *-(u)muz*, *-(u)nuz* gibi), fakat bunlara en kadim biçimler gözüyle bakılamaz.

Önemli başka bir olgu var. Birçok ekler bütün Türk lehçelerinde kullanılır, bazıları da yalnız bir grup lehçelerde mevcuttur (meselâ *-mak* eki Oğuz lehçelerinin malıdır; başka Türk lehçelerinde ya hiç yok ya da Oğuzcadan alıntı durumundadır). Bu itibarla şu sonuç ortaya çıkar: eğer bir ek yalnız bir grup Türk lehçelerinde kullanılmakta ve kökeni sandığımız kelime de münhasıran aynı grup lehçelerde kullanıla gelmekteyse, bu uygunluğu kanaatimizin doğruluğunu destekleyen bir delil olarak görebiliriz. Öte yandan bütün (veya hemen hemen bütün) Türk lehçelerinde kullanılan eklerin kökenleri de tek tük lehçede yer alan, hiç işlekliliği olmayan kelimeler olamaz; böyle ekler herkesçe bilinen, çok kullanılışlı sözcüklerden oluşur.

Anlam çözümlemesi morfoetimolojik çalışmaların çok önemli esaslarından biridir. Fakat bu çalışma yapılırken mümkün mertebe somut davranılması şarttır. Meselâ *Serebrennikov*, *-lar*, *-la(n)-*, *-il-*, *-al-*, *-lı*, *-(y)la* eklerinden bahisle bir "*-l-*unsuru"nu ortaya çıkardı. Önceleri çok defalık bir eylem ifade etmek gücü olduğu bu öge, eylem subjektinin faaliyeti azaldığı hallerde çatı kategorisine has bir anlam kazanır, gitgide edilgen fiil olurmuş⁹¹. Bu ve buna benzer mülâhazalar son derece soyut görünüyor. Sıraladığımız eklerde bir *l* ünsüzünün var olması inkâr edilemez, fakat bunu bir temel "unsur" addetmemiz için yukarıdaki birimlerde aranan anlam müşterekliği yoktur, bulunamıyor. Meselâ *-la-* ve *al-* ekleri isimden fiil yapar, ama anlamları bir değildir, *-il-* edilgen fiil eki, *-lar* çokluk eki, *-(y)la* araç ve beraberlik edatıdır. Bu değişik anlamları birleştirme imkânının var olduğunu iddia ediyorsak, bunu müşahhas örneklerle göstermeliyiz. Yoksa teorik, soyut yaklaşımlar hiç bir zaman ikna edici olamaz.

Bir ekin kökenini ortaya çıkarmak isteyen araştırmacı, öne sürdüğü etimolojiye inanılmasını istiyorsa, geçmiş zamanlarda yer alan "reel (bununla birlikte muhayyel-P.K.) konuşmaların şartlı olarak ihyası (rekonstrüksiyonu)"

⁹⁰ Kononov 1980, s. 67-68.

⁹¹ Serebrennikov 1976, s. 31; Grunina 1993, s. 32-33.

adını verdiğimiz bir usule⁹² baş vurmalıdır. Meselâ, tâ eski zamanlardan beri Türkçede kullanılagelen bir *-dı/-tı* eki var (*geldi, gitti* gibi). Bu ekin kökenini arayıp bulacaksak, bir eski kök-kelime bulmamız gerekiyor. Fakat öyle bir kelimedir ki fonolojik olarak yönden *-dı/-tı*, belki de *-tuk/-duk* eklerini andırsın, anlam yönünden de *kel* (gel), *kit* (git) veya başka bir fiilin yanına gelince iki kelimedenden oluşmuş öbeğe bir geçmiş zaman anlamını verebilsin. Eğer fonetik yaklaşımlar inandırıcı olur, kadim zamanların her günkü söyleşilerinde yer alabilen muhayyel örnekler de muhtemel görünürse, öne sürülen etimolojinin yabana atılamayacağı söylenebilir.

Değınilecek bir sorun daha var: Bilindiğı gibi, ikinci yardımcı olan iki fiilden oluşmuş öbeğın birinci öğesi genellikle *-(y)a/-(y)e* (bazan *-(y)ı* veya *-(y)ıp*) ulacı şeklinde bulunur (*bekle-ye-bilir, bak-a-kaldı, gid-i-ver, sor-up duran..* gibi). Gerçi bugünkü dilde bile bu kural mutlak değildir (*krş.* Aylarca genç kadının... kalbi sokaktan geçen otomobil seslerine *takıldı kaldı* /M.K.Su. Istranca eteklerinde. İkinci baskı, s. 121/; Bardaktan boşanırcasına *yağdı durdu* /Ö. Seyfettin, Herkesin içtiğı su/; Ondan sonra işin yoksa *salla dur* kuyruklarını /A Nesin. Sinek avcılığı/). Andığımız kuralı kadim zamanlara yaymak teşebbüsleri i e⁹³ bütünüyle reddedilmelidir. Çünkü morfoloji sistemi kurulmakta olan bir dild⁹⁴ ilk oluşmuş morfolojik sınıfın (kategorinin) ulaş sınıfı olmadığı kolayca anlaşılır.

* * *

Yukarıdaki "önsöz"den sonra müşahhas etimolojilere geçerken şu uyarılarda bulunmayı gerekli görüyoruz. Yazımızda *Türkiye Türkçesinde* kullanılan eklerden söz edilecektir, fakat şüphesiz bunların büyük çoğunluğu başka Türk lehçelerinde de yer almaktadır. Türkçede ekler çok olduğu için gerekçelerimizi kısa tutmak, başka bilginlerin öne sürdükleri etimolojilerle ilgili eleştirmelere de geniş yer ayırmamak zorundayız. İşlev yoksa yapım eklerinden işe başlamak bahsinde birincilerin lehine karar kılalım. İlk ele alacağımız kelime türü ek bolluğu ile ün kazanan fiil olsun. Fiilin içinde de ilk kalemde fonksyonel (işlevsel) dediğimiz⁹⁴ sınıfa mahsus ekler (morfepler) üzerinde durulacaktır⁹⁵. Bu sınıfa zamanlar, kipler, ulaçlar, ortaçlar, *-dik, -acak* ekli "eylem isimleri" ve "pro-partisipler"le *-mak* mastarı, *-ma, -ış* gibi "fiil isimleri" dahildir

⁹² Kuznetsov 1980, s. 39.

⁹³ Kononov 1965, s. III; 1983, s. 9.

⁹⁴ Kuznetsov 1982, 1983a.

⁹⁵ bk. Kuznetsov 1983a, s. 14, 15.

B. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EKLERİN ETİMOLOJİLERİ

B1. -(a)r/-(ı)r eki (geniş zaman)

-ar, -er/-ır, ir, -ur, -ür/-r eki hem zaman hem de ortaç ekidir. Yukarıda belirttiğimiz gibi biz zamanların partisiplerden değil, genellikle partisiplerin zamanlardan oluşmuş oldukları fikrindeyiz⁹⁶. Buna göre burada ve ileride herhangi bir "ortaç"ın etimolojisinden söz edilmeyecektir.

Bilginlerin -(°)r ekinin etimolojisi hususundaki görüşleri ilginç olmakla beraber burada lâyük oldukları tenkide gereken yeri ayıramıyoruz. İlgilendiğimiz konuya kaynaşma kuramının taraftarları sıfatıyla eğilen G. Doerfer⁹⁷, E. A. Grunina⁹⁸, L. Johanson⁹⁹ ve B. A. Serebrennikov¹⁰⁰'un, keza -(°)r ekini bir ortaç veya yönelme-verme hali ekinde çıkarmayı düşünen N. A. Baskakov¹⁰¹ ile A. N. Kononov¹⁰²'un tahminlerini bir yana bıraktığımız gibi incelediğimiz ekin kökenini er isminde görmek isteyen J. Deny¹⁰³ veya er- fiilinde arayan İ. A. Batmanov¹⁰⁴'un görüşlerini de gerekçeli bulmuyoruz¹⁰⁵. Kononov 80'li yıllarda yeni bir tahminde bulunup -yur/-yar (?-P.K.) lâhikalarında bir -ğu/-ğa ekiyle bir -r ekini gördü¹⁰⁶ (bk. AI, m. I). Fakat hiç bir anıtta, hiç bir lehçede geniş zaman ekindeki y yerinde bir ğ/g görülmüş değildir. Hem ğ, g olsa biraz aşağıda değineceğimiz *seveyür, bakayur* şekilleri oluşmaz, *sevgür, bakğur (bakğur)* olurdu.

Eski Türkçede -(°)r eki üç anlamda karşımıza çıkar: Geçmiş zaman, gelecek zaman, şimdiki zaman¹⁰⁷. Şimdiki zaman anlamının başka ikisine nazaran daha önemli olduğunu iddia edebiliriz (Şimdiki zaman anlamı ifade edilmeyen bir dil tasavvur edilemez). Eski Türkçede bu anlamı vermek için -(°)r'in dışında bir araç bulunmadığı için anılan ekin her şeyden önce *şimdiki zaman eki* olduğunu teslim etmeliyiz.

Tâ eski zamanlardan beri -yur, -yür/, -ur, -ür/-ar, -er/-ır, -ir/-r gibi birkaç biçimi bilinen geniş zaman ekinin, R. Arat'ın yazdığına göre "gerek ünlülerle gerek ünsüzler ile biten fiillerde aynı olmak üzere, bilhassa eski metinlerde, umumi olarak

⁹⁶-(y)acak eki önce bir partisip eki oldu, ama o ayrı bir sorun. Gelecek zaman anlamındaki -(y)a, -(y)e ve -(y)ısar, -(y)ıser ekleri yerlerini -(y)acak ekine vermişlerdi (bk. B6).

⁹⁷ 1972, s. 337 vs.

⁹⁸ 1976, s. 105-108.

⁹⁹ 1976, s. 129, 134-137.

¹⁰⁰ 1978, s. 3-4.

¹⁰¹ 1952, s. 400.

¹⁰² 1956, s. 225-26.

¹⁰³ 1921, s. 936.

¹⁰⁴ 1934, s. 40-41.

¹⁰⁵ bk. Kuznetsov 1980c, s. 37-38.

¹⁰⁶ Kononov 1980, s. 121; 1983, s. 11.

¹⁰⁷ Kononov 1980, s. 186-87.

-ur ve -ür (ünlülerle biten fiillerde iki ünlü arasına bir yardımcı y gelmek suretiyle) kullanıldığını görüyoruz"¹⁰⁸. Alıntıladığımız fikri yalnız bir yönden şüpheli buluyoruz: y ünsüzünün bir "yardımcı" ses olduğunu ispatlamak için delil bulunmayacağı kanısındayız. Gerçekten de "yardımcı" y den söz ediliyorsa, "Oğuz-name"deki *sev(e)yür erdi* (=severdi) şekli (26, 2. st.), C. Brockelmann'ın¹⁰⁹ daha iki eski el yazmasında bulduğu *kileyürsin* (=geliyorsun), *kileyürmiz* (=geliyoruz), *bakayurdu* (=bakıyordu) şekillerinin mevcudiyeti nasıl izah edilebilir? Neden *sev-ür* (veya *sev-er*) değil de *sev(e)yür*, *kil-ür* (*kel-ür*) değil de *kil-eyür*? Ekimizin iki değil üç sesli (-yur, -yür, belki de -yor) olduğunu kabul edersek mesele değişir. O halde y ünsüzünün yukarıda (bk. Aİ. 4) andığımız özelliği (yani ünsüzlerden sonraki durumdan kurtulması temayülü) göze alınacak olursa, çok eski zamanlarda karşımıza çıkan *sev-yür*, *kil-yür* (*kel-yür*), *bağ-yur* gibi gramer kelimelerinin, akışma (euphonie) sürecine uğrayarak önce *sev-e-yür*, *kil-e-yür*, *bağ-a-yur* kalıplarına girişlerine (ki bu şekiller de yukarıda geçiyor), sonra da kısalarak *sev-ür* veya *sev-er*, *kel-ür* veya *kel-er*, *bağ-ur* veya *bağ-ar* gibi şekiller alışlarına doğal bir gelişme seyri gözüyle bakılacaktır.

Eğer geniş zaman (sabık şimdiki zaman) ekinin en kadim biçimi -yur, -yür (veya -yor, -yör) ise, kökenini bulmak zor değildir; kökeni elbette ki *yor* (veya *yori*, *yürü*) fiilidir. Yalnız bir soruyu izaha hacet vardır: Şimdiki zamanla *yürü* (*yor*) fiili arasında ne gibi bir bağ olabilir? Anlaşıyor ki *yor* (*yürü*) fiili "yarı yardımcı" bir fiil olarak ilkin -ve uzun zaman- sadece devinim (hareket) ifade eden fiillere takıldı, örneğin *kel yor* yahut ta *kel yürü* (=geliyor; yani madem yürü(yor), adım atıyor, demek ki gel(mek) eylemi henüz tamamlanmış sayılamaz), *ket yor* yahut *ket yürü* (=gidiyor; madem adım attığını yürüdüğünü görüyoruz, *ket*(mek) eyleminin her halde geçmişle ilgisi yoktur). Ancak *kel*, *ket* (*kit*), *bar* (*var*), *in*, *çık* gibi devinim fiillerine, şimdiki zaman anlamını vermek üzere iyice bağlandıktan sonra *yor* (*yürü*) fiili "yarı yardımcı"lıktan çıkmış, tam "yardımcı fiil" olarak başka fiillere de katılmaya başlamıştı, meselâ *yat yor* ("yatıp yürüyor" değil tabii, sadece 'yatıyor' anlamında). *Yor* (*yürü*) yardımcı fiilinin -yor (-yür) ekine dönüşmesi (meselâ *yat yor* ya da *yat yürü* → *yat-yor*, *yat-yür*) hiç bir izah istemez. Geniş zamanla gelecek zaman, -yür (-yor) ekinin çok sonra edindiği anlamlarıdır.

B2. -(t) yor eki (şimdiki zaman)

Yukarıda söylendiği gibi (bk. A0) -yor ekinin kökeni konusundaki ilk bilgilerimizi *Meninski* ve *Foy*'a borçluyuz. Bilindiği üzere bu ek, içinde geniş o ünlüsü bulunup Bolu, Kastamonu, Çorum ve daha başka illerde kullanılan *yorumak* 'yürümek' fiiline dayanır. *Meninski-Foy* etimolojisi *Deny*, *Atalay*, A. P.

¹⁰⁸ Arat 1951, s. 156-157.

¹⁰⁹ 1917, s. 32, 33.

Potseluyevskiy, Kuznetsov, Hıdırov, Buluç, Korkmaz, Tenişev, Guzev, Şçerbak ve her halde birçok bilginlerce desteklendiği halde buna tezat teşkil eden görüşler de (*Korş, Baskakov, Gadjiyeva, Kormuşun..*) arasına ortaya atılır. Fakat bunların sağlam bir mesnedi yoktur, çünkü müellifler çoktan elde edinilmiş, iyi bilinen örnekleri görmezlikten geliyorlar. Oysa V. Maksimov'un daha XIX. yüzyılda verdiği örnekler -tekil 3-üncü şahıs: *çıkıyordur* ve *çıkıyoru, güliyorur* ve *gäliyoru*¹¹⁰ - söz götürmez mahiyettedir.

Esasen tartışılacak yalnız iki sorun var. Birincisi şu: Foy, Türkiye Türkçesinin -yor ekini Eski Türkçenin -yor (*yur?*) ekiyle bir tutuyordu. Bu düşünce paylaşılamaz. Çünkü bugünkü -yor ekinin daha eski şekli -yuru-r (<yoru+-r) örneğin: *çık-ı-yuru-r>çık-ı-yoru>çık-ı-yor*; halbuki Eski Türkçenin -yur (*yor*) eki, yukarıda gördüğümüz gibi, sırf kök-kelimeye, yani *yüri* (*yor*) fiiline dayanır, içinde hiç bir morfolojik unsur yoktur.

İkincisi ulaç sorunudur. Foy'a göre *ye-ye-yor, bekle-ye-yor* gibi şekiller hiç bir yazmada saptanmış değildir¹¹¹. Bundan anlaşılıyor ki *al-ı-yor, gel-i-yor* vs. şekillerinde, yukarıdaki (BI) *sev-e-yür, bak-a-yur* şekillerinde olduğu gibi, ortadaki ünlü *ulaç değil, bir akışma ünlüsüdür, y* ünsüzünün yukarıda anılan özelliği her zaman gözümüzün önünde bulundurulmalıdır¹¹². Bu olgu, Kononov'un fiilleri kaynaştırma sürecinde ulaçların oynadığı rolü epey abarttığını bir defa daha gösteriyor.

B3. -tı/dı eki (görülen geçmiş zaman)

Bu ekin bir özelliği, son sesinin ünlü olmasıdır. Esasen buna hiç beklenmedik bir şey gözüyle bakılmaz. Gerek Türkiye Türkçesinde gerekse bazı diğer lehçelerde ünsüzle biten zaman temelleri yanında bazı diyaleklerde kullanılan kısaltmış, yani son ünsüzünü yitiren temeller de mevcuttur (Fakat son ünsüzü yitiren partisip hemen hemen hiç görülmemiş bir şey). Meselâ: *Yi-yor-um* şekliyle yan yana *yi-yo-m (-n)* şekli de var, *al-acak-sın'a* karşı *al-aca-n*, (Kırgızca'da) *al-gan-mın'a* karşı *al-ga-m*¹¹³ vs. gibi şekiller kullanılır. Gerçi -muş'la birlik -mı şekli, -(a)r'la birlik -a şekli şimdiye dek çıkmamıştır, ama bunun sebebi belli: -mı şekli soru edatına karıştırdı, -a şekli -a ulacıyla istek kipi ekine. Şimdi şu soru karşımıza çıkar: Eğer bütün zaman ve kip temellerinin son sesi bir ünsüz ya da hiç değilse bir zamanlar ünsüz oldu ise /-ır, -yor, -acak, -muş, -kan/-gan, eski -kay/-gay, -sar...), görülen geçmiş zaman temeli (-dı) neden bu kuralın dışındadır? Kaşgarlı Mahmud'dan aldığımız örneklerin gösterdiği gibi (bk. A2) -dı temeli de kısaltmış, ama çok eski zamanlarda

¹¹⁰ Maksimov 1867, s. 69-70.

¹¹¹ Foy, s. 161.

¹¹² Bu özelliğini gözden kaçırdığımız için 1980c çalışmamızda /s. 42/ *ı, i* unsurunu "ulaç" gibi nitelendirerek yanlış yaptık.

¹¹³ Oruzbayeva, s. 13.

kısalmış bir temeldir; bunun sonu ünsüzlü şekli *-dik*, daha doğrusu *-tuk/-duk* eki olsa gerek. *-duk (-dik)* ekli zaman *-dı* ekli zaman haline geldiyse de partisip eskisi gibi *-dik* şeklindedir. Çünkü partisipler nispeten seyrek kullanıldığından ünsüz yitirmez.

Bu itibarla bir soru daha akla geliyor: Eğer *-dı* eki *-duk* ekinin kısalmış şeklini temsil ediyorsa, en az VIII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar *-du*, *-dül/-tu*, *-tü* gibi yuvarlak ünlülü şekillerine rastlanmaması, neyle izah edilebilir? Burada daha çok 3. şahıs ekinden söz ediyoruz, çünkü 1. ve 2. şahıs yuvarlak şekillerine (*-dum*, *-dumuz*, *-dun*, *-dunuz...*) çok rastlanmaktadır. (bk. *Chuastuanift*, *Kutadgu Bilik* ve başka anıtlar). 1. ve 2. şahıslarda yuvarlak ünlü bol bol kullanılırken *-hattâ* Eski Osmanlıcada sırf bu yuvarlak ünlü kullanılmıştı- 3. şahıs ekinde hiç kullanılmaması imkân dahilinde mi? Elbette hayır. Fakat "resmen" (yani imlâ kuralları göz önüne alınırsa) 3. şahıs yuvarlak şekilleri hiç yazılmadı. Ancak seyrek de olsa yazıcıların yaptıkları "yanlışlar" bu şeklin var olduğunu gösteriyordu. Meselâ Balasagun'lu Yusuf'un XI. yüzyılda yazdığı *Kutadgu Bilik* manzumesinin Viyana el yazmasında en az üç kez yuvarlak ünlülü 3. şahıs eki geçiyor: *öldü*, *turdu*, *kördü*¹¹⁴ Anlaşıyor ki, bu yanlışların her biri, nereden çıktığı belli olmayan basit bir kalem sürçmesi değildir.

Görülen geçmiş zaman ekinin en eski şekilleri *-tuk*, *-tük/-duk*, *-dük* ise, bu ekin kökenini keşfetmek problemi pek zor olmasa gerek; sonradan *-tük*, *-tuk* eki haline gelen kök-kelime *tüke* (ilkin belki de *tük*) 'bitmek', 'sona ermek', 'tükenmek' fiili olacak. Şu konuşmayı tasavvur edelim ("reel konuşmaların şartlı olarak rekonstrüksyonu" usulü, bk. A5): *-Kel! Kel!* (= 'Gel' veya 'Geliyor' veya 'Geldi') *-Kel yur/mu/?* 'Geliyor mu?' *-Yok, kel tük(e)* 'Hayır, geldi' (sözü sözüne 'Gel/mek' eylemi/ *tük/endi*").

Tüke(nmek) fiili Oğuzcaya has olup diğer Türk lehçelerininin bazılarında geçmiyor (meselâ Tatarca'da bugün de yoktur). Bu lehçeler *-tük/-dük* ekini Ana Oğuzca'dan¹¹⁵ aktarmış olacak; aktarıırken son ünsüzünü bertaraf etmişler, yuvarlak ünlüsünü de düzlemişler, yani *-tük*'ü *-tı*'ya çevirmişlerdi, daha doğrusu böyle kısalmış bir şeklin Ana Oğuzca'nın bir diyaleğinde artık var olduğu tasavvur edilebilir. Bu yeni şekil sonra yavaş yavaş Oğuzca'nın bütün diyaleklerine (→ lehçelerine) de yayılmıştır.

Burada sözedilen *-dı* ekinin başka etimolojileri husundaki bilgi kısaca yukarıda (A1, A2) verilmiştir¹¹⁶.

¹¹⁴ bk. Malov 1951, s. 244 (dipnot 23), 261 (dipnot 15, 26).

¹¹⁵ Eski Oğuzca, Kaşgarlı Mahmud'un tespit ettiği lehçe; Ana Oğuzca, bunun daha önceki devresidir.

¹¹⁶ bk. bir de Kuznetsov 1981, s. 6-8.

B4. *-muş* eki (öğrenilen geçmiş zaman)

Bilindiği gibi *-muş* eki daha ilk anıtlarda öğrenilen geçmiş zaman anlamına gelmekteydi¹¹⁷. Bununla beraber birçok Avrupa'lı bilginler *-muş* ekinde her şeyden önce bir ortaç, dolayısıyla bir "perfectum", yani geçmişte bitmiş eylemin halen sürmekte olan sonucu anlamındaki bir birim görmek istiyorlar. Sahiden de "(gece vakti) kar yağmış!" veya filân "dükkân yanmış" veya "ne kadar da değişmişsin!" (...gençleşmişsin! vs.) gibi cümlelerde sonuç anlamı var, fakat asıl vurgu konuşanın bu sonuca nasıl gidildiğini görmemesi üzerindedir. Gerçi "Şimdi ilk defa olarak sizden hesap sormağa gelmişim" cümlesinde görmemişlik, duyulurluk, sonradan akla gelmişlik anlamları kesinlikle yoktur, fakat Yakub Kadri Karaosmanoğlu'nun "Bir sürgün" romanından¹¹⁸ aldığımız bu cümleyi bir Paris'li ressam elbette Fransızca söyler ve *gelmişim* sözcüğü burada her halde Fransızca *je suis venu* deyiminin karşılığıdır; bir Türk konuşsa belki *geldim* şeklini tercih eder.

Bu görüş açısından *-muş* ekinin eldeki etimolojileri *-m+-ş*;¹¹⁹ *-m+-iş*;¹²⁰ *-ba*, *-bi* (Tunguz-Mançu dillerindeki geçmiş zaman morfemi, Yakutçadaki *-bit/-pit* geçmiş zaman ekinde görülüyor) *+ -ş (s)* (topluluk~çokluk morfemi)¹²¹ -yetersizdir; bunlar bu ekteki görmemişlik, duyulmuşluk mânâsının nereden çıktığına dair bir fikir vermiyorlar. Oysa *-muş* eki başka özelliklere de maliktir: 1) Eski Türkçede ve hattâ Eski Osmanlıcada *-muş* ekinin yuvarlak şekilleri (*-muş*, *-müş*) kullanılmadı; 2) Eski Türkçede *𐰇𐰏* (miş, miş) şekli yerine kalın köklerden sonra da *𐰇* (mis, miş) şekli görülüyor¹²²; 3) 1. ve 2. şahıs ekleri ilk zamanlar *-muş* ekine hemen hiç ulaşmadı; 4) *-muş* ekinin geçmiş zaman anlamı taşıdığı şüphesiz; bununla beraber 5) bu zamanın uzun müddet olumsuz şekli olmadı (*-ma-muş* ek öbeği yerine bir *-ma-duk*, arasıra da *-duk yok* öbeği¹²³) kullanıldı; 6) birçok Türk lehçelerinde (meselâ Kıpçak Türkçesinde ve Karluk Türkçesinde) *-muş* şekli ya yoktur, ya da Oğuzcadan aktarılmış az işlek bir ek olarak vardır).

Değindiğimiz özellikler şu veya bu tarzda izah edilmelidir. Öte yandan bu özelliklerin ilk ikisi işimizi kolaylaştırmaktadır, çünkü ekin kökeninde yuvarlak ünlünün bulunmayıp, bir *i*'nin bulunduğu ima eder. *b*'nin ünsüz sonrası durumundan kurtulmak temayülü de göze alınır (bk. A4) *-muş* ekindeki *m*'nin bir *b*'den geliştiği sonucu kendiliğinden ortaya çıkar.

¹¹⁷ bk. Orkun 1936, s. 28, 29

¹¹⁸ İst. 1945, s. 112.

¹¹⁹ Németh; bk. A.I, n 4.

¹²⁰ Kononov 1939, s. 38-39; Ramstedt, n. 58/

¹²¹ Kononov 1980, s. 123.

¹²² Orkun 1936, s. 29; Malov 1951, s. 44.

¹²³ Kuznetsov 1960, s. 49.

Şimdi "muhayyel konuşmaların ihyası" usulüne baş vurarak üç veya daha çok kişinin iştirak ettiği şu sahneyi tasavvur edelim. Bir *A* bir *B*'nin yanına gidip kendisine bir şey bildirir. Biraz ötede bulunan *C*, *A* çekildikten sonra *B*'ye sorar: Ne var? *B* kısaca cevap verir: *-Kör bir iş* (= "gördü/görmüş bir işi") veya *-işit (tuy, bil) bir iş* (= "Duydu, işitti, bildi/duymuş, işitmiş, bilmiş bir işi"). Oğuzca lehçelerinin bir çoğunda, hele hızlı konuşmalarda kelime sonundaki *r* (özellikle *bir*, *var* gibi sözcüklerde)¹²⁴ söner, kaybolur. Bu özellik yeni olmasa gerek. Bu yüzden *kör bir iş* veya *bil bir iş* gibi deyimlerin yerini *kör bi iş*, *bil bi iş*, arasına da *kör bîş*, *bil bîş* gibi şekiller alabilirdi. Soru soran *C* (veya *B-C* arasındaki konuşmaya tanık olan bir *D*) bu *bîş* unsuruna ayrı bir anlam verebilirdi: "A'nın sözüne göre", "güya" vs. (=şimdiki *-muş*). Ve belki *B*'ye şu soruyu sorabilirdi: *Ne kör bîş?* (=Ne gördü/ görmüş güya, sözüne göre?). *B* de *bîş*'in bu yeni anlamını kabul ederek meselâ şu yanıtta bulunabilirdi: *Pars bir er ölü bîş* (=Pars bir er öldürdü/öldürmüş sözüne göre). Yanlış anlaşılabilir bir unsur böylelikle yeni bir zamanın, hattâ ilk ögesi oluşmuş bütün bir kipin vücade gelmiş olmasını müjdeliyordu.

-muş ekinin öne sürdüğümüz etimolojisi (*-miş* < *-biş* < *bîş* < *bi iş* < *bir iş*) fonetik bakımdan kusursuz gibi görünüyor, ekin bazı özelliklerini de (n. 0, 1, 2) tazvih etmeyi mümkün kılıyor. Etimolojiye muhtemel bir itiraz, her halde *-muş* ekinde, tarihi boyunca bir uzun ünlünün tespit edilmiş olmamasıdır. Fakat Eski Türkçede (ve sonraları) uzun ünlü için işaret yoktu. Bilinmez, Orhon Türkçesinde eki karşılayan *l** harfleri (m(i)s² diye okunur) belki de eke kısa *ı* ünlüsünün *girmediyini* belirtmek için kullanılıyordu¹²⁵.

Semantik bakımdan teklif edilen etimoloji ispatlanmış hissi vermiyor, hattâ belki şüphe uyandırabilir. Bununla birlikte ekin aşağı yukarı bütün "sırları" anlaşılabilir oluyor. Her şeyden önce haberi getiren, *B*, *C* veya *D* için bir *üçüncü şahıs*; sonra ulaştırdığı haber *hâle* değil, şüphesiz *geçmişe* aittir; nihayet bir haberi, yeni öğrendiği bir şeyi *olduğu için* *B*'nin yanına gitti (hiç bir şey olmadığı, geçmediği hakkındaki bildiri ilgi uyandıramazdı). Oysa *-muş* eki partisip menşeli bir "perfectum" olsa olumsuzluk ekine gelmemesi olgusu neyle izah edilebilir? Hem "perfectum" anlamından duyulurluk anlamının geliştiği çok müstesna bir haldir, hiç kimse buna henüz şahit olmadı.

-muş ekinin altıncı özelliği gene fonetiğe dayanır. Çünkü "bir" kelimesindeki *r* ünsüzü her lehçede yitmez, meselâ Kazak Türkçesinde bir değişikliğe uğramamaktadır. Bu gibi lehçelerde *bir iş* → *bi iş* → *bîş* süreci geçemeyeceği için *-miş* ekinin

¹²⁴ Kowalski, n. 34.

¹²⁵ krş. Malov s. 44.

teşekkül etmesi de olanaksızdı. Üzerinde durduğumuz ekin Kıpçak Türkçesinde gelişen lehçelerde yer almaması olayına başka bir izah var mı, bilmeyiz.

B5. -(y)acak eki (gelecek zaman)

Eğer *-miş* eki öğrenilen geçmiş zamansa, *-(y)acak* ekine beklenen gelecek zaman adı verilebilir. Çünkü sözü edilen eylemi birinin ya kendi karar ve isteğiyle ya da durum icabı veya başkalarının talebi üzerine yapacağı anlaşılıyor. Bu anlam ayırtısı mevcut değilse (meselâ karar değil sadece bir plân varsa) gelecekte yapılacak eylemi ifade için geniş zaman kullanılır. Bir örnekle yetinelim: "Rabia hesap ediyor: -Perşembe akşamı mevlût okuyacağım, gece orada kalacağım. Cuma sabahı gider, Nejat Efendinin hanımını görürüm"¹²⁶.

-(y)acak ekinin bir özelliği, önceleri bir ortaç eki olmasıdır (bk. **BI**, dipnot 1). *Serebrennikov*'un görüşü (bk. **AI**, n. 5) bir yana, ekin etimolojisini araştıran bütün bilginler, bunun iki unsurdan oluştuğu, ikincisinin de *çak/çağ* (= "çağ, zaman, vakit") ismi olduğu fikirlerini yürüttüler. Bu husustaki düşüncemiz de uygun düştüğü için tek ele alınacak sorun, ekin *birinci* unsurunun ne olduğudur. *Deny* *-(y)a-* unsurunu istek kipi~gelecek zaman eki olan *-(y)a* (<*-kay/-gay*)'dan çıkarıyordu¹²⁷. Bu tahminde itiraz doğuracak bir şey yoksa da varsayılan süreç adım adım izlenmiş değildir. Bunun için başka bir teklifte bulunmak istiyoruz. Teklif edeceğimiz etimolojiye *J. Deny*'nin verdiği bir misal ışık tutuyor.

Gereklilik~olasılık anlamında kullanılıp her zaman çekim dışı bulunan *-kü*, *-ku/-gü*, *-gu* ekinden söz eden *Deny*¹²⁸ "Mi'râc-name"den şu misali vermektedir: *kelgü çağın boldı* (=gelmenin zamanı geldi", "geleceğin zaman/"gel-ecek çağ-ın"/ oldu"). Yazar, *çak* kelimesinin burada, henüz "zaman" anlamını muhafaza etmekle beraber, bir fiil eki anlamını elde etmeğe tamamiyle hazır olduğunu belirtiyor¹²⁹. *V. Hatiboğlu* da *-acak* ekini oluşturan iki parçanın birincisi için şöyle yazar: "aslı *ga/ge* olmalıdır. Bunun da aslı Orhon, Uygur ve Hakanlı Türkçesindeki *-gu/-gü'dür*"¹³⁰.

-kü/-gü, *-ku/-gu* ekinin kökeni, Eski Türkçede kullanılan *küs-* veya *küt-* (ikisi de='beklemek') fiillerinden biri¹³¹ olsa gerek. Ek olduktan sonra son ünsüzünün yitmesine normal bir süreç gözüyle bakmalı. O halde *kelgü çağın* öbeğinde *kel+küt* (veya *küs*)+*çak* (+*ın*) unsurları vardır ki ortak anlamı ilkin "(senin) gel/me-n-i/bekle/mek/zaman/ı" olacaktır.

¹²⁶ Halide Edip Adıvar. "Sinekli Bakkal". İst., 1943, s. 161.

¹²⁷ Deny, s. 576; Kononov 1954, s. 274.

¹²⁸ s. 926.

¹²⁹ Deny, s. 576.

¹³⁰ Hatiboğlu, s. 20, dipnot 2.

¹³¹ bk. ETS, s. 329, 330.

Şimdi karşımıza iki soru daha çıkıyor. Birincisi *çak* (=‘zaman’) sözcüğünün bir eke dönüşmesiyle ilgili. *Deny*, bir fiil eki anlamını elde etmek üzere olduğunu belirtmişse de herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Oysa sorun küçümsenecek kadar basit değildir.

Türkçe bir ikilemeler deryasıdır; bu arada eş veya yakın anlamlı kelimelerle kurulanları da pek çoktur. *Bağ bahçe, çarşı pazar, hal hatır, iş güç, it köpek, kir pas, para pul, (bu) hal ve vaziyet*¹³², *vakit ve zamaniyle*¹³³ ve daha birçokları bu türdendir. *çak öd, çak vakit* gibi ikilemeleri Eski Türkçe sözlükleri tespit etmese bile bazı lehçe ve diyaleklerinin konuşma dilinde kullanılmaları olasılığı bizce çok yüksektir¹³⁴. Bunun için yukarıdaki *kelgü çağın boldı* tümcesinin yanında *kelgü çağın* (veya *çakın*) *vaktin boldı* tümcesi, *bu evke kirgü öd*¹³⁵ terkinin yanibaşında *bu evke kirgü çak öd* (=“bu eve girecek vakit ve zaman”) gibi bir tamlama yer alabilirdi. Ve tabii diyaleğinde *çak* yerine *çağ* kelimesi kullanılan biri, cümlelerin veya terkinin manâsını genel olarak anlamakla beraber bu *çak*’ı önceki *-gü/-kü* unsuruna atfedebilirdi (*kelgü-çakın, kirgü-çak*), yani buna ‘geleceğin/vakt(ın)’, ‘girecek/öd (vakit)’ anlamını verebilir, ileride de bu “edindiği” yeni gramer şeklini konuşmaya sokabilirdi.

İkinci soru yuvarlak ünlüye aittir. *-(y)acak* ekinde ne yuvarlak ünlü ne de hattâ dar ünlü vardır. Fakat fiil köklerinin çoğunda da ek haline gelen *çak/çağ* sözcüğünde de yuvarlak ünlü yoktur. O halde *gü, gu* hecesi, iki düz ünlülü hecenin arasına düştüğü için *gi, gi*’ye dönüşecekti. Ne çare ki *-incek/-içek, -ıncak/-ıçak* ekli bir ulaç da vardı, şimdi *-ınca* ulacı diye biliniyor. Bu yol da kapanık olduğundan *ge, ga* haline gelmekten başka çare kalmıyordu; böylelikle *-güçak, -guçak* eki *-giçak, -gıçak*, sonra *-gecek, -ğacak*¹³⁶ ve nihayet başındaki *g, ğ*’nin uçmasıyla *-ecek, -acak*, sonu ünlülü köklerden sonra da *-yecek, -yacak* şeklini aldı.

-(y)acak eki Eski Osmanlıcada (XIII.-XV. yüzyıllarda) önceleri çok dar bir kullanım alanı bulunabilmiş, çekim şekilleri arasına hiç sokulmamıştı. Çünkü gelecek zaman ifade görevini üstüne alan üç ek vardı: *-(y)a* (<*-kay/-ğay*), *-ısar* ve *-(ı)r/-(a)r*. Ancak *-(y)a* eki daha çok istek kipi anlamını veriyordu, *-ısar* eki ise (belki *-sar, -ser*>*-sa, -se* ekine benzediği için) dilde tutunamadı. Ve XV. asırdan sonra *-(y)acak* eki dev adımlarla ileri atılarak, ortaç ve eylem ismi görevlerini korumak şartıyla, çekim şekilleri arasında sokulup bir gelecek zaman eki olmuştur.

¹³² Aganin, s. 68.

¹³³ TRS, s. 893.

¹³⁴ İkilime yönünden zengin olmayan Rusçada bile *do porı do vrémeni* (=“(bir) vakte dek (bir) zamana dek”) gibi bir ikileme vardır.

¹³⁵ DTS, s. 654.

¹³⁶ *Deny* "Kitâbü'l-İdrâk" ta (S. 137, 146) *tur-ğacak, gel-gecek* gibi "ism-i mekân"ların bulunduğu işaret edilmiştir /*Deny*, s. 1008/.

Fakat *-(y)a* ve *-ısar* eklerinin yerini alırken kendine has "beklenirlik" anlamını da muhafaza etmeyi başarmıştır.

B6. *-(y)esi eki (bir nevi istek kipi, dilek ortacı)*

-(y)ası, *-(y)esi* ekinin kullanılış sahası ve anlamları pek müphemdir. Sözün tam mânâsıyla bu ne bir kip, ne bir ortaç (partisip), ne de bir eylem ismi; kuvvetli bir ihtimalle bunların bir nevi karışımı. Birkaç örnek verelim: 1) Duydukça *çıldırım* geliyor¹³⁷; 2) *Diyesileri* tankın altına girmemeliymiş¹³⁸; 3) Bir bar karısıyla sevişiyor *diyesiymişler* ama, ihtimal vermiyor¹³⁹; 4) Halk partisinin şeflerinin aklına turp *sıkasıymış*¹⁴⁰; 5) *Kuruyası* dilim durmaz ki...¹⁴¹; 6) ... kolları *kopasıya* zorlanan genç kadın...¹⁴².

Tek söyleyebileceğimiz şey, bu ekin oldum olası fiil sisteminin kenarına yakın bir yerde bulunduğudür. Bununla beraber etimolojisi büyük bir ilgi uyandırır. Z. Korkmaz bu husustaki yedi görüşü sergiliyor (soruna el atanlar arasında *Bang*, *Brockelmann*, *Deny*, *Banguoğlu*, *Ergin*, *Baskakov*, *Benzing*, *Mansuroğlu*, *Borcakov* gibi türkologlar var). Hepsini birleştiren tutum, *-ası* şeklinin "iki ayrı ekin kaynaşmasından meydana gelmiş bir ek olarak ele alınışıdır"¹⁴³, ki Korkmaz da aynı fikirdedir (bk. AI, n. 6). *-ası*, *-esi* ekindeki *-a*, *-e* parçasını inceleyen yazar, bunun "*-ga/-ge* gelecek zaman~gereklilik isim-fiil (participium) ekinden çıkmış olduğunun son yıllarda... kesin olarak anlaşılmış olması" (s. 32) nda ısrarla duruyorsa da bu soruna dair yine bir diyesimiz var.

Elbette *dirilgesi* (>*dirilesi*), *ölgesidür* (>*ölesidir*) gibi örnekler¹⁴⁴ herhangi bir "inkâr" için yer bırakmıyor, fakat burada J. Deny'nin, örneklerini verdiği, anlamdan yana *-ası* ortacına/kipine/ismine yüzde yüz çakışan *-güsi*, *-gusı* ekini ele almadan geçemeyiz; işte bir örneği: *tilä-güsi turur* "il est sur le point de demander.." ¹⁴⁵ 'dilemek üzeredir'. Başka çalışmalarda da *-gusı~-ası* eklerinin akrabalığı belirtiliyor, ve meselâ "Divanü Lügat-it-Türk"te, "Tefsir"de, Rabguzî'de bu iki şeklin paralel olarak kullanıldığına işaret ediliyor¹⁴⁶.

Değişmez bir morfofonetik kural var: bir ek yuvarlaklığını yitirebilir, ünlüsü düzleşebilir (*-u*, *-ü* ulacı *-a*, *-e* şekline, *-ğucak* ortacı *-(y)acak* şekline geldikleri

¹³⁷ Bekir Yıldız. "Evlilik Şirketi". İst., 1972, s. 30.

¹³⁸ Bekir Yıldız. "İnsan Posası". İst., 1976, s. 18.

¹³⁹ Orhan Kemal. "El Kızı". İst., 1974, s. 246.

¹⁴⁰ Haldun Taner. "Tuş". İst., 1954, s. 32.

¹⁴¹ Reşat Nuri Güntekin. "Çalıkuşu". İst., 1939, s. 119.

¹⁴² Sabahattin Ali. "Cankurtaran".

¹⁴³ Korkmaz 1969, s. 32.

¹⁴⁴ Korkmaz, s. 32.

¹⁴⁵ Tezkere-i Evliya, Deny, s. 500.

¹⁴⁶ Baskakov 1952, s. 420-21; Mansuroğlu 1958, s. 175; Meliyev 1964, s. 31.

gibi), fakat bir ekteki düz *geniş* ünlünün yuvarlaklaşması olanaklıdır. Buna göre *-güsi* ekinin sırayla *-gisi*, *-gesi*, sonra *-esi* olması pek âlâ mümkün olduğu halde *-gesi*'nin sonradan *-güsi*'ye dönüşmesi son derece şüphelidir. *Hatiboğlu*'ya göre de "-ası/-esi ekinin '-a/-e' parçası Orhon, Uygur ve Hakanlı Türkçesinde kullanılan '-gu/-gü' ekinden gelmektedir"¹⁴⁷.

güsi, *-gusi* eki, varsaydığımız gibi, *-gesi*, *-gası* şekline geldikten sonra birinci parçası (*-ge-*, *-ga-*), gelecek zaman~istek kipi *-ga*, *-ge* (<*-gay*, *-gey*) ile aynı oldu. Fakat bu tesadüfi bir benzerlikten başka bir şey değildir, çünkü *-kay/-ğay* (>*-ğa*>-(*y*)*a*) ekinde, yanılmıyorsak, yuvarlak ünlü hiç bir zaman olmadı¹⁴⁸.

-esi, *-ası* ekinin (*-gesi*, *-gası* üzerinden) *-güsi*, *-gusi*'dan kaynaklanması, *Deny*'ye kendi etimolojisini öne sürme imkânını verdi¹⁴⁹. Fakat *Korkmaz* ve *Borcakov*'un öne sürdükleri etimoloji elbette daha alımlı (hele ekin ikinci parçasından söz ediliyorsa). *Korkmaz*, "bu ekin, yapı bakımından: *-ga-sığ/-ge-sig*>*-ası/-esi* değişimine uğramış gereklilik ve gelecek zaman gösterme görevinde isim-fiiller türeten "aynı nitelikteki iki ayrı ekin" kaynaşmasından meydana gelmiş birleşik bir ek olduğu" görüşündedir¹⁵⁰.

Bu oldukça iyi bir tahmin olup yalnız iki yönden şüphe uyandırabilir. Aynı nitelikteki iki ayrı ekin kaynaşması, birincisinin aşınmış, unutulmuş olduğunu düşündürmelidir. Fakat *-a/-e* eki böyle midir? Unutulmuş benzeyen, doğrusu, *-sığ/-sig*>*-sı/-si* ekidir.

İkinci itiraz belki daha da önemli. Literatürde bir taraftan *-gu/-ga/-a* eki (veya ekleri), bir taraftan *-sığ/-sı* eki (ekleri) zikrolunuyor. Fakat tuhaf bir düzenlilik var: Bu iki ek "kaynaştığında" birinci unsura ikincisi -bilginlerin verdikleri örneklere bakılırsa- yalnız *g*'siz gelebilir, *-gusiğ/-gasığ/-asığ* gibi ekler bildiğimiz kadarıyla, hiç bir kaynakta saptanmış değildir. Bu olgu, kaynaşmanın muhayyel olabileceği, gerçekte yer almadığı sonucuna vardırmaktadır.

Şu halde, en alımlı bir tahmin bile şüpheli görünüyorsa, *-(y)ası* ekinin etimolojisi ne olabilir? Bizden önce bu konuya değinen bilginlerden farklı olarak *-esi*, *-ası* ekinin iki değil bir tek unsurdan ibaret olduğunu tahmin etmekteyiz. Bu unsur *küse-* 'dilemek, istemek'¹⁵¹ fiilidir.

Küse- fiilinin ekleşip *-küsi*>*-güsi*>*gisi*>*-gesi* gibi safhalardan geçerek nihayet *-esi*, *-ası* şeklini alması, doğal gibi değerlendirilecek bir süreçtir. Ekin anlamı (bir

¹⁴⁷ Hatiboğlu, s. 32, dipnot 1.

¹⁴⁸ Bu çalışmada söz ettiğimiz ekin etimolojisi üzerinde durulmuyorsa da aşağıdaki ek listesinde kökeni gösterilmiştir.

¹⁴⁹ bk. A. 1, n. 6.

¹⁵⁰ Korkmaz, s. 34.

¹⁵¹ ETS, s. 329.

nevi istek kipi veya istek ortacı) *küse-* fiilinin anlamına tıpatıp uymakta, tetabuk etmektedir.

Kanaatimizce *-güsi/-esi* eki oluştuğu zaman *-ğay/-ğa/-(y)a* ekli istek kipi artık rağbette idi, kendine dil alanında önemli mevki kazanmıştı. Bu yüzden *-esi*, *-ası* eki için istek, dilek ifade eden ortaç veya eylem ismi gibi ikinci plândaki roller oynamaya boyun eğmekten başka çare kalmıyordu.

Teklif ettiğimiz etimoloji ayrıca iki ekin daha etimolojisini ortaya çıkarmayı mümkün kılar.

Eski Anadolu Türkçesindeki *-üser*, *-usar/-iser*, *-ısar* gelecek zaman eki, herhalde geniş zaman eki almış *küse-* fiilinden başka bir şey değildir. Örneğin: *gül-küse-r* ("gül/mek/iste-r") > *gül-(k)üser* > *gülüser* 'gülmek ister', 'gülecek'. Çoktan var olan şart kipi *-sar*, *-ser/-sa*, *-se* ekinin yanısıra bir de sesbilim yönünden pek yakın olan *-üser/-ısar* ekinin türeyivermesi konuşanların zihnini karıştırıyor olmalıydı¹⁵². Bu durum *-üser/-ısar* ekinin, yeri *-(y)acak* ekine kaptırılarak, dilden uzaklaştırılıvermesine sebebiyet vermiştir.

Sözü geçen eklerden ikincisi, fiilden fiil türeten *-iğse*, *-iğsa-* ekidir. Meselâ *biligse-* ("bilmek iste/mek/"¹⁵³) fiili büyük bir ihtimalle yine *küse-* fiili yardımıyla oluşturulan bir birleşik fiildir: *bil-* + *küse-* > *bil-(i)küse-* > *bil-ig(ü)se-* > *bil-igse-*.

7. *-sar~-sa* (şart kipi eki), *-(ş)ar* (üleştirme sayıları eki), *-lar* (çoğluk eki)

Yukarıdaki üç ekin de kanaatimizce kökeni birdir. Esasen *l~ş~s~t* gibi ses denklikleri çoktan biliniyor. Hatta lehçelerin çoğunda *-(ş)lar* gibi bilinen ek, bazılarında ya *-sar* oluyor (Karakalpakça, Nogayca..) ya da *-lar* (Hakasça, Koybalca..).

Bilginler üç ekten her birinin etimolojisini ayrı ayrı inceleyerek çok emek harcadılar. Bu arada en büyük ilgi ve dikkate *-lar* eki mazhar oldu. *Kowalski* yazdığı kitapta bu ekin menşei meselesine geniş yer ayırarak *Munkacsi*, *Bang*, *Deny* ve *Räsänen*'in hipotezlerini ayrıntılı bir şekilde tenkit etti¹⁵⁴. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve savaştan sonraki yıllarda *Emre*, *Poppe*, *Sinor*, *Ramstedt*, *Baskakov*, *Kononov*, *Serebrennikov*, *Dulzon* ve başkaları daha daha yeni fikirler ortaya attılar. Bu fikirlerin bazıları yukarıda kısaca anıldı¹⁵⁵. Fakat bunca gayret sarfedildiği halde

¹⁵² Bilginler de bazen bu iki ek arasında bir bağlantı kurmaktan kendilerini alamıyorlar /bk. Şçerbak 1981, s. 60-61/.

¹⁵³ bk. Baskakov 1953, s. 46.

¹⁵⁴ Kowalski 1936, s. 24-30.

¹⁵⁵ bk. A1, n. 13; A.3; daha geniş bilgi için bk. Kuznetsov 1990, s. 91-93.

-lar ekinin kökeni sorunu, Şçerbak'ın dediği gibi, "tatminkâr şekilde halledilmemiştir"¹⁵⁶.

-(ş)ar ekinin kökünü araştıranlar, bunu *sıra* (Schott) ve *er* (*Räsänen*) gibi kelimelerde aradılar. *Räsänen* tabii "yanlış ayrıştırım"dan bahsediyordu (bk. A4). Fakat bazı lehçelerde rastlanan *üçüşer*, *törtüşer*, *beşişer* gibi şekiller, Koybalca ve Karagasça'daki *ikelâr/ihilâr* 'ikişer', *altelâr/altalar* 'altışar' (krş. *bizâr* 'beşer')¹⁵⁷ ve nihayet Çuvaşçadaki *vuçşer* 'üçer', *sakkapşar* 'sekizer' vs. gibi şekiller *Räsänen*'in görüşünü çürütüyor: -şar, -şer eki birincildir, *üçer*, *dörter*, *beşer* gibi biçimler birer basitleştirme sonucudur.

Bazı bilginler -(ş)ar'da bir ek gördüler, meselâ *Emre* bir çokluk eki¹⁵⁸; "kaynaşmacılar" da en az iki ek ayırıyorlar. Örneğin *Psyancin* iki çokluk eki¹⁵⁹. Ancak bunlardan birini bile işe uydurmak zor. Kononov'a göre ekin ikinci ögesinde (yani *r*'de) "kolayca bir geniş zaman eki seçiliyor"¹⁶⁰; Şçerbak da bu fikirdedir¹⁶¹. O halde ekin birinci ögesi işteş çatı eki -ış- olacak. Fakat *ikiş-*, *üçüş-*, *törtüş-* gibi fiiller biliniyor mu?

-r ögesi şart (veya şart-dilek) kipi ekinde de var ve hemen hemen bütün bilginlerce yine geniş zaman veya geniş zaman ortacı eki olarak nitelendiriliyor¹⁶². Birinci öge olan -sa- hususunda çeşitli fikirler yürütüldü. Bizim için en önemlisi, bu unsurda *sa-* 'saymak', 'sanmak' fiilini gören *W. Bang*'ın görüşüdür.

sa- fiili, gerek *sayı* gerekse *sanı* ile ilgili olduğu için üç ekimizin kökeni olmaya en lâyık, hattâ biricik namzettir. Öyle ise -sa-'yı (-şa-'yı, -la-'yı) takip eden ikinci öge olan -r nedir? Görünüşe göre bir geniş zaman eki; genel görüş budur. Fakat daha somut düzeye inildiğinde anılan varsayımın yetersizliği ortaya çıkıyor. Çünkü geniş, hattâ şimdiki zaman veya geniş (şimdiki) zaman ortacı varken gerekli anlama varılmıyor. *sa-* fiili ortaç değil ulaç şeklinde olsa mesele kalmıyor (*Melioranskiy* bile -sar ekine "şart gerindiumu" adını veriyordu¹⁶³). Maamafih fonetik bakımdan mesele pek sarıh değildir.

sa- fiilinin ulacı Eski Türkçede *sa-yu* biçimiydi. Sonradan *sa-yı* ve nihayet *sa-ya* (*say-a*) oldu. "Her", "bütün" anlamında da kullanılan bu sözcüğü oluşmakta olan şart kipi ekinden ("şart ulacından") ayırdetmek için bazı ses değişimlerinin vukua gelmesi zaruri idi; her şeyden önce koruyucu *y* ünsüzü değişecekti. Fakat bu sese ne

¹⁵⁶ Şçerbak 1977, s. 83.

¹⁵⁷ Castren 1857, s. 18

¹⁵⁸ Emre 1943, s. 205.

¹⁵⁹ Psyancin, s. 70.

¹⁶⁰ Kononov 1954, s. 279.

¹⁶¹ Şçerbak 1977, s. 154.

¹⁶² bk. A1, n. 7.

¹⁶³ 1899, s. 85.

gibi karşılığı bulunabilirdi? Bir takım Türk lehçelerinde $y > r$, $r > y$ gibi ses değişimi çoktan biliniyor. Meselâ A. T. Kaydarov'a göre Uygurcanın bazı diyaleklerinde tonlu ünsüz r muntazaman y ünsüzünün yerine geçer¹⁶⁴. Bu bakımdan *biy~bir*, *yaya~yara* gibi karşılıklar¹⁶⁵ manidardır. Bunlara Kowalski'nin Adakale diyaleği için verdiği misaller eklenebilir: *kazay~kazar*, *saçaylar~saçarlar* vb.¹⁶⁶. O halde *sayu/saçı* ulacı, önce bir yardımcı sözcük sıfatıyla sonra da bir ek (hattâ üç ek) olarak kullanılmaya başladıktan bir süre sonra *-sarı/sarı*, *-şaru/-şarı*, *-laru/-ları* şekillerini alabilirdi ve gerçekten de aldı.

Bu açıdan Karaim lehçesinin üleştirme sayılarına bakalım. Trakay diyaleğinde şu sayılar var: *yarımşarı*, *biräri*, *ekşäri*, *üçäri*, *dörtäri*, *beşäri*, *altışarı* vs. Bu *-şarı*, *-şäri/-arı*, *-äri* ekinin ι , i sesi nereden çıktı? Bu ekin eski zamanların yadigârı olup, sonundaki ünlünün de *-yı* (*sa-yı > sa-ri*) ulacından kalma bir ses olduğu tahmin olunabilir.

Türkiye Türkçesindeki *sabahları*, *geceleri*, *sonraları* gibi biçimlere dikkat edelim. Bunlardaki *-ı* eki nedir, iyelik eki mi? Fakat buradaki anlamı ne olabilir? Örneğin *Sabah akşam bu işle meşgul deriz (sabahı akşamı değil)*. *-ları* eki eski çokluk eki (*sabahları* = 'sabahlar', *geceleri* = 'geceler') olamaz mı? O halde epey eski zamanlarda bu iki heceli ekin sonundaki ünlü (ι) kaybolmaktayken bir grup kelimedeki eski şeklinin korunması sayesinde yeni *-işin* aslına bakılırsa eski!- bir anlam ayırtısı belirdi: *sabahları* = 'her sabah', '(çoğu) sabahlar', *geceleri* = 'her gece', '(çoğu) geceler'..

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Eski Türkçede *sayu* skelimesinin "her", "bütün" gibi anlamı vardı¹⁶⁷, meselâ *yir sayu bardıg* (KT 9) 'bütün ülkeleri gezdin'¹⁶⁸, veya 'yerden yere vardın'¹⁶⁹ (sözü sözüne: "yer/leri/ saya (saya) gezdin"). Tabii ki yer dedikleri bir değildi, çünkü saymak eylemine ancak aynı cinsten en az iki şey varsa başlanabilir. Öyleyse *yir sayu* kelime öbeğinin önceleri ikinci (belki de birinci) mânası vardı: 'çok yer', 'yerler' (gezdin). Sonraki fonetik sürece yukarıda değindik: *Yer* (veya *yir*) *sayu > yer sayı > yer-sarı > yer-ları > yer-leri > yer-ler*¹⁷⁰. *Sayı*

¹⁶⁴ Kaydarov, s. 153.

¹⁶⁵ a.k., s. 175.

¹⁶⁶ Kowalski 1932, n. 64.

¹⁶⁷ ETS, s. 482.

¹⁶⁸ Malov, s. 35.

¹⁶⁹ Orkun, s. 26.

¹⁷⁰ Bilginler *-lar* ekinin Eski Türkçede hemen her defasında yüksek mevki tutan şahıslara ad olan isimlere geldiğini belirtiyor (Kononov 1980, s. 145). Bu olgu öne sürdüğümüz etimolojiyi destekler görünüştedir. Çünkü *sa-* fiilinin anlamlarından biri 'hürmet etmek', 'saygı göstermek' idi (krş. *san* III onur, saygı (ETS, s. 483). Demek oluyor ki *-lar* eki o sıralarda hem *sayısı* biri geçen, hem de *sayılan* kimseler için kullanılırdı.

→ *sarı* sözcüğü bir değil de üç eke (-*sar*, -*şar*, -*lar*-) temel olduğundan, bu üç eki birbirinden ayırdetmek için *s~l* değişimi (-*sarı* > -*ları*) zorunlu oldu.

Üleştirme sayılarına has olan ekten söz açarken ilkin şu cümleyi Eski Türkçeye çevirelim: "Elmaları altışar ver". Çeviri her halde şöyle olacak: *Alma altı sayı ber/ver* (= 'Elma/ları/ altı say-a(rak) ver'). Sonraki fonetik süreç malûm: *altı-sayu* > *altı-sayı* > *altı-şarı* > *altı-şarı* (Trakay diyaleği) > *altı-şar*, veya: ... *altı-sarı* > *altı-sar* (Nogayca).

Şart kipi ekinin kökeninden bahsederken *sayu* ulacının daha çok "sayarak/sanarak" gibi mecazi anlamıyla kullanıldığını kabul etmeliyiz. Örneğin: *kel sayu sebinür ben* 'gelse sevinirim' (= "Onu/gel/miş/saya/rak sevinirim"; yani henüz adamı gelmiş sayamadığım için sevinç duymam için gereken koşul mevcut değildir). Şart kipi eki, çokluk ekiyle üleştirme sayısı ekinden önce teşekkül etmiş olacağı için buradaki fonetik süreç biraz daha kısadır (örnek olarak *kal-* fiilini aldık): *kal-sayı* > *kal-sarı* > *kal-sar* (Eski Türkçedeki şekil) > *kal-sa*.

B8. -(y)ıp eki (bağlama ulacı)

-*ıp* yapıları ulaç "özneleriyle kipleri ve çekimleri eşit olan fiilleri ve fiilimsileri bağlamaya yarar"¹⁷¹. Yani *bağlama ulacıdır*. Esasen Türkiye gramercileri hemen her zaman ya bu terimi kullandılar¹⁷², ya da aynı manaya gelen başka terimleri: *sığa-i atfiye*, *atıf rabıtası*; *ulaştırma bağı*¹⁷³. Avrupalı bilginler de onlardan geri kalmadılar: *verbindene oder kopulative* (Form)¹⁷⁴, *gérondif de coordination*¹⁷⁵ (bk. daha /Meninski, s. 81; Viguiet, s. 166; Redhouse, s. 108/ vb.).

Ancak bu niteleme kâfi değildir. Birçok gramerciler -*ıp* ulacının gösterdiği eylemin asıl eyleme takaddüm ettiğini iddia etmektedirler ve bu iddia esas itibarıyla doğrudur. Çünkü *gidip gelmek* veya *konusup gülüşmek* (meselâ: *konusup gülüşüyorlar*) gibi ikilemelerde bile *gelmek* eylemi *gitmeyi*, *gülüşmek* eylemi *konusmağı* mantıkça takip ediyor; nitekim *gelmek için gitmiş olmak*, *gülüşmek için konuşmuş olmak* gerek.

-*ıp* ulacının birkaç özelliği vardır:

1) Bu ulacın *ı* ünlüsü etimolojik bir ses değil, bir *yardımcı ünlü*dür. Bunu ilk belirten, yanılmıyorsak, *N. F. Katanov* oldu¹⁷⁶. (bk. daha /Emre 1945, s. 393; Arat 1951, s. 159/); *başla-yıp*, *de-yıp* gibi Oğuzca biçimler ikincildir, başka lehçelerde *başla-p*, *de-p* şekilleri kullanılmaktadır.

¹⁷¹ Gencan, s. 256.

¹⁷² Ediskun, s. 250.

¹⁷³ Baha, s. 258.

¹⁷⁴ Wahrmund 1869/1898, n. 264.

¹⁷⁵ Deny, s. 877.

2) *p* ünsüzüne (ünsüzle biten fiil gövdelerinden sonra) kural olarak dar ünlüler (*i, i, u, ü*) gelmekle beraber, arasıra bu durumda geniş (*a, e*) ünlüler de görülürdü, hatta Eski Osmanlıcada, sonraki *p*'nin etkisiyle olacak, sadece yuvarlak (*u, ü*) ünlülere raslanırdı (*alup, gelüp* gibi).

3) Eski Türkçede *-(ı)p* ulacının olumsuzluk şekli yok gibiydi. Bu olgunun sebebi henüz açıklanmış değildir.

4) Azerice ve Türmencede *-(ı)p* eki kimi vakit geçmiş zaman görevini üstüne alır; bu hallerde yanına şahıs ekleri gelir (*geliptir*="gelmiştir, geldi").

5) Eski yazıtlarda anlamca *-(ı)p* ulacına eşit olan bir *-(ı)pan/-(ı)ban, -(i)pen/-(i)ben* ekinin, arasıra da *-(ı)banı(n), -(i)beni(n)* şekillerinin yer alması bilginlerin gözünden kaçmadı¹⁷⁷.

6) Yakutça ve Çuvaşçada *-(ı)ban/-(ı)pan* şekli şöyle dursun, *-(ı)p* ulacı bile -henüz belli olmayan sebeple- mevcut değildir.

-(ı)p ve *-(ı)ban* eklerinin etimolojisi sorununa çok çalışıldı. Bununla ilgili olarak *Schott, Korş, Bang, Brockelmann, Deny, Kotwicz, Menges, Banguoğlu, Caferoğlu, B. M. Caferova, Baskakov, Serebrennikov, Şiraliyev, Sinor, Sunik, Ramstedt, Pritsak* gibi adlar anılabilir. *Kononov*, bu konuya hasrettiği yazısında o zamana kadar ortaya atılan hipotezleri görüşüp eleştirdi¹⁷⁸. *Annanurov* ve *Şçerbak* da sonraları çıkardıkları kitaplarında bu meseleye geniş yer ayırdılar¹⁷⁹.

Bilginlerin çoğu *-(ı)p* ve *-(ı)ban* eklerini bir fiil ismine dayandırmak isterler ki bunun için sağlam bir temel yok, sanırız¹⁸⁰. Eklerin Moğolca geçmiş zaman eki olan *-ba, -bä* ile ilgili olup olmadığı sorununu şimdilik çözmek zor.

Kononov'un düşüncesine göre *-(ı)ban* eki üç kısma ayrılmaktadır:

1) *-(y)a/-(y)ı* ulacı, 2) *bo(l)* filii, 3) *-(ı)n* eki (Türk, Moğol ve Kore dillerinde bilinen bir kadim ortaç />ulaç/morfemi)¹⁸¹. İki ulaç/ortaç morfemiyle bir *l*'siz fiil kökünün ne yolla, nasıl bir kaynaşma ile bağlama ulacı anlamına gelen bir ek oluşturabildikleri sorusuna bu izahtan cevap alamayız. Şu da var ki, yukarıda belirttiğimiz gibi *-(ı)p* ekindeki ünlü etimolojik değildir, sonradan gelişen bir ses olduğundan *-(ı)ban* ulacının bir parçası olamaz.

¹⁷⁶ Katanov, 1903a, s. 582.

¹⁷⁷ bk. Caferoğlu 1958, s. 62.

¹⁷⁸ Kononov 1965, s. 106-109.

¹⁷⁹ Annanurov, s. 14-26; Şçerbak 1981, s. 128-29.

¹⁸⁰ Kuznetsov 1983b, s. 53.

¹⁸¹ Kononov 1965, s. 110-111.

Şçerbak, *-(y)ip* ulacının isim menşeinin şüphe bırakmadığını belirttiikten sonra, açıklanmasının âdeta olanaksız olduğunu yazmaktadır¹⁸². Fakat bu önyargı bizce yanlıştır.

Biribiri ardınca yapılan iki eylemi birbirine bağlayan *bağlama* ulacının kökenini bulmak için *bağlamak* fiilinin Eski Türkçedeki şekline bakmak yeter. O zaman karşımıza iki fiil çıkar: *ba-* 'bağlamak'¹⁸³ ve *ban-* 'kendine bağlamak'¹⁸⁴. İşte aradığımız da bunlar.

Tabii burada, hele *ba*'dan söz edilirken Türkçenin henüz bir ayrışkan dil olduğu zaman kastediliyor. O sıralarda, farzedilebileceği gibi aynı zamanda yapılan iki eylemin ifadesi için iki fiil kökü yan yana gelirdi, mesela: *kör kit*= "görüyor (bakıyor) ve gidiyor"; biribiri ardınca yapılan iki eylemi belirtmek üzere arasına *ba*, sonra da *ban* fiilleri konurdu, örneğin: *kör ba kit* = "gördü ve (sonra) ditti"; sözü sözüne: "gör/meğel/ bağ/ladı/ git/meyi/" veya *kör ban kit* (sözü sözüne: "gör/meğel/ bağlan/dı/ git/mek/" veya belki: "gör/dü'ye/ bağlan/dı/ git/ti/").

Ban fiili uzun zaman yardımcı fiil halinde kalmış olsa gerektir; bununla birlikte bir ulaç eki oluvermesi de sorun değildir. Örneğin: *al ban>al-ı-ban* (buradaki *ı* bir bağlayıcı ünlüdür; *b* ünsüzünün yukarıda belirttiğimiz¹⁸⁵ özelliğini unutmayalım). *Ba-* fiilinin ekleşme yolu biraz daha uzunca olacaktı: *al ba>al-ı-ba>al-ı-b>al-ı-p*; *kör ba>körü-ba>kör-ü-b(e)>kör-ü-b>kör-üp*.

Varsayımımızın yukarıda anılan birkaç sorunun cevabını bulmaya imkân verir.

1) Bağlanan eylem *olmayan eyleme bağlanamaz*; bunun için *-(ı)p* ulacı oluştuğunda olumsuzluk biçimi olamazdı (bk. n. 3).

2) *-(ı)p* ulacı *biribirini takip eden* iki eylemi bağlamağa matuf olduğuna göre, ulandığı fiilin gösterdiği eylem *bitmiş* sayılır; bu yüzden *-(ı)p* ulacı geçmiş zaman anlamını icabında kolayca üzerine alabilir (bk. n. 4).

3) *-banı(n)*, *-beni(n)* şekillerine gelince (bk. n. 5) bunlar şüphesiz önceleri *ban-* fiilinin *-ı(n)* ulacından başka bir şey değildi, örneğin *kör ban-ı(n) kitti* (sözü sözüne: "gör/dü'ye/ bağlan-a/rak/ gitti". Bu gibi şekiller pek kadim olamaz.

4) Yakutçada üzerinde durduğumuz ulaç yoktur (bk. n. 6), fakat var olan *-an*, *-en* ulacı büyük bir ihtimalle *b*'yi yitiren *-ban* ulacıdır. Çuvaşçada ne *-(ı)p/-(ı)ban* ulacı vardır, ne de *ba(n)-* fiili. İşbu fiil olmayınca -Ana Çuvaşça Ana Türkçeden ayrılırken de yoktu her halde- nasıl vücade gelsindi ulaç şekli? Tabii alıntı ek olarak maledilebilirdi, fakat gördüğümüz gibi edilmedi.

¹⁸² Şçerbak 1981, s. 128.

¹⁸³ ETS, s. 76.

¹⁸⁴ ETS, s. 81.

¹⁸⁵ bk. A4.

Son soru şu: Oğuzca *-(y)ip* şekli niçin ve nasıl oluştu? Bu şekli ortaya çıkaran başlıca etken, fiil kök ve gövdelerinin çoğunun bir ünsüzle bitmesidir (bk. A4). Bu sebeple ulacın ünlüyle başlayan şekli *(-ip/-up)* temelli, ünlüsü olmayan şekil *(-p)* noksan sayılabilirdi ki bu durum, Türkiye Türkçesi de dahil bazı lehçelerde ünlüyle biten gövdelerden sonra bir bağlayıcı *y* ünsüzünün gelişmesine yol açmış oldu (*de-p* yerine *de-y-ip*, *ağla-p* yerine *ağla-y-ip* gibi).

B9. *-(y)alı* eki (başlama ulacı)

İlk bakıma göre *-(y)alı* ekinin etimolojisi sorunu pek basittir: bir *-a* eki var (istek kipi), bir de yapım eki olan *-lı*. Fakat bu iki ek *-dığındanberi* şekline bedel olamaz. Bazı bilginler *-(g)alı* ekinde *-gan*'la *-lı* ekinin tutarını gördüler¹⁸⁶, fakat Annanurov'un eleştirisine göre burada da "başlama" anlamı gerekçesiz kalıyor. Yazar, gözümüzün önüne uzunca bir ek zinciri seriyor: *-gan (>-an>-a) + -lık (>-lı) + -dan bəri >... -alı bəri*¹⁸⁷. Ancak hatırladığımız kadarıyla, eski yazıtlarda *-gan-lik* veya *-gan-lı* bileşimi mevcut değildi, son üç beş asrın ürünü olduğu düşünülebilir.

-alı eki şüphesiz iki öğeli bir ektir, fakat birinci ögesi bir ek değil, bir köktür, yani bir kelime. Hangi kelime? Önümüzde bir seçenek var: ya *kel* fiili olabilir ya da *kal-* fiili. Bu sonuncuda karar kılınsak her halde yanılmış olmayız. Çünkü *kal-* fiili geçmişte oluşmuş olan durumu belirlemeye elverişlidir. Bu da *-alı* ekinin anlamında önemli bir unsurdur. *-alı (<kal-ı)* ekinin ikinci unsuru şüphesiz *-ı* ulacıdır (bu ulaç şimdi *-a* ulacı oldu, fakat *-al-ı* ekinde eski şeklini muhafaza etmektedir). Ulacın anlamı daha net olsun diye sağına çok defa *-(dan)beri* edatı yanaşır.

Şimdi şu iki cümleyi şartlı olarak ihya edelim: 1) *bu yer-ke kel kal-ı* (ya da *kel kal-ı-beri*) *buş-ur* "bu yere gel/ip/ kal-a (=gelip kaldığındanberi) üzülür", 2) *bu iş-ni bütür kal-ı üç kün bol-du* "bu işi bitir/ip/ (durum böyle) kal-a/lı beri/ üç gün oldu" → "bu işi bitireli üç gün oldu".

Fonetik gelişme açık, örneğin: *al kal-ı>al-kal-ı>al-galı>al-alı*.

B10. *-mak* eki (eylemlik, mastar)

Türk gramercileri öteden beri *aslî mastarla* birlikte (*almak, gelmek* vs.) *tahfifi, inceltilmiş mastardan* (*alma, gelme..*) söz ettiler; bu suretle aslî mastarın *k*'yi yitirmekle hafiflemiş, incelmış olduğuna dikkatimizi celbetmişlerdi. Fakat Avrupalı bilginler, hele XX. yüzyılda, bu açıkça belirtilen fikri çoğunlukla itibara almadılar, mastarda bir *-k* ile "genişletilmiş" *-ma* ekini gördüler (bk. A1, n. 11). *-mak* eki kullanılırken *-ma*'nın henüz belirmediği zamanlar olduysa yukarıdaki fikrin yanlışlığı kendiliğinden ortaya çıkar.

-mak ekinin kökeni olabilecek bir tek kelime vardır, o da *bak* (*bak-*) fiilidir.

¹⁸⁶ Deny, s. 1032; Baskakov 1952, s. 471; Kononov 1980, s. 243.

¹⁸⁷ Annanurov, s. 160-64.

-mak ekinin kullanılışı hususunda Türk lehçeleri en az üç gruba ayrılır. Bazı lehçelerde (Türkiye Türkçesi, Azerice..) mastar olarak yalnız bu ek kullanılır (A grubu). B grubunda *-mak*'ın yanibaşında başka mastarlar da var (*-uu*, *-(ı)rga* vs.), hattâ bu "başka" mastarların önemi *-mak*'inkinden büyük olabilir. Nihayet üçüncü grup lehçelerde (Yakutça, Hakasça vb.) *-mak* eki hiç kullanılmaz (C grubu).

Şimdi *bak-* fiilini ele alalım. A grubuna dahil olan Türkiye Türkçesinde, Azericede ve daha bir iki lehçede "(görmek için) gözlerini bir şey üzerine çevirmek" anlamına gelen başlıca bir fiil vardır, o da *bak* fiilidir. B grubu lehçelerinde *bakmak*'tan kural olarak daha sık kullanılan başka bir fiil de var (*kara/mok/, karoo..*). Yakutça, Hakasça ve daha bir iki lehçe ne *bak-* ne de *kara-* fiilini bilir; burada yalnız *kör-* fiili mevcuttur (C grubu).

Yukarıdaki iki sınıflandırmayı karşılaştıracak olursak, bunların prensip olarak identik olduğunu görürüz. *bak-* fiili kullanılan lehçelerde *-mak* eki de var, bir lehçede *-mak* eki yoksa, *bak-* fiili de mevcut değildir; eğer işbu fiil var da seyrek kullanılmaktaysa, *-mak* eki de pek rağbet görmüyor demektir. *bak-* fiiliyle *-mak* eki arasında bir bağ yoksa, bu tetabuka mânâ vermek zor. Fakat *bak-* fiili *-mak* ekinin kökeniyse, bu fiilin kullanılmadığı bir lehçede *-mak* ekinin de bulunmamasına hemen hemen kaçınılmaz bir şey gözüyle bakılmalıdır.

Orhon Türkçesinde ne *bak-* fiili ne de *-mak* şekli mevcuttu, bu lehçe C grubuna aitti. Eski Uygurcada tam tersine ikisi de vardı, ancak bu lehçe, bugünkü Uygurca gibi, A değil, B grubuna dahildi. Bunun için *-mak* şekli burada tam manasıyla mastar olmadı (şimdi de değildir). Fakat Kaşgarlı Mahmud'un "Divan"ında (XI. asır) *-mak* eki her zaman, Osmanlıcada olduğu gibi, eylemlilik (aslı mastar) anlamında kullanılır.

Şimdi yanıtlanması istenen tek soru kalıyor: Anlamı herhangi bir soyutluğa kaçmayan *bak-* fiili nasıl, ne yolla soyut anlamlı *-mak* eki oldu? Bu yolu herhalde şöyle tasavvur edebiliriz. *bak-* fiili *bakalım*, *bakayım* gibi şekillerde içinde yer aldığı cümledeki merak, tehdit, tereddüt, teşvik gibi anlamlarını pekiştirir. Bizi burada en çok *teşvik* anlamı ilgilendirir: *Anlat bakayım, neler gördün?* Pek eski zamanlarda, belki *-ayım*, *-alım* ekleri henüz mevcut değilken, *bak* fiili (*bak* şeklinde) 'biraz emek ver' gibi teşvik anlamına geldiğini tahmin edebiliriz, meselâ: *Al bak!* (= 'Almaya bak', 'al hele'; 'al bakalım'). *bak-* fiilinden sonra da durumu bir parça daha açıklama için *kergek* 'gerek' kelimesi katılabilirdi: *Al bak! Kergek!* 'Al bak/alım/, (bu) gerek(tir)'. Artık iki tümcenin -genel manası pek değişmeksizin- bir tek tümceye dönüşmesi için elverişli koşul meydana geldi: *Al-bak, kergek!* > *al-bak kergek* > *al-mak kerek* (gerek).

Herhangi bir eski yazıda veya yazıtta *-mak* ekinin bir biçimliliği meydana çıksa (*sev-mak*, *iste-mak* gibi; *al-mek*, *çık-mek* değil tabii) etimolojimizin lehine bir puan sayılır. Bu bakımdan *İbn-i Mühenna*'nın verdiği mastar listesi ilgimizi celbetti.

Melioransiy'e göre kalın ünlülü köklerden sonra *-mak* (مك), ince ünlülü köklerden sonra da *-mek*, (مك) eki kullanılırdı. Fakat, diyor Melioranskiy, "genel olarak bu iki ekin kullanılmasında sıkı tutarlılık bulmuyoruz"¹⁸⁸. Biz var olan tutarsızlıkların tek yanlı olduğunu sanarak listeyi incelemeye başladık. Gerçekten de listede *-mak* ekinin ikide bir ince ünlüden sonra çıktığına şahit oluyoruz: *istematik* (استمات),

sevmak (سومت), *birmek* (بیرمت) vs.¹⁸⁹. Buradaki *-mak'ta* bu ekin kökeninin izi apaçık görülüyor; öyle olmasa son derece sağlam olan kalınlık-incelik uyumu kuralının tek yanlı ihlâli neyle izah edilebilir?

B11. *-il-* eki (edilgen çatı)

Türkçede edilgen çatılı fiilin gösterdiği eyleme bir *özne* bulunabilirse de *subjekt* genellikle bulunamaz (başka bir deyimle eylemi kimin yaptığını ya bilmeyiz ya da bilmez gibi itibara almayız). Bir örnek verelim: Parkeleri bozuk çarşıdan geçilerek şehir klübüne varıldı. Klüpte önce bal şerbeti *ikram edildi*¹⁹⁰. Birinci cümlenin öznesi yokken ikincisinininki varsa da (şerbet), subjekt gene belli değildir (Şerbet ikram eden kim? Bilinmez). Falan *tarafından* gibi bir deyim kullanılabilirse de prensip itibariyle Türkçeye has bir yapı değildir.

Türkçenin, Türkiye Türkçesi olmasa da, edilgen çatı ile ilgili bir özelliği daha vardır. Bir takım incelemelerde ve bazı çağdaş lehçelerde rastlanan *çeyni içildi* (= "çay içildi") veya *anı üç kısım kılındı* (= "o üç kısımdan/ ibaret/ kılındı")¹⁹¹ gibi tümceler yanlış sayılmaz, yani edilgen çatılı fiil, yükleme halindeki ismi (nesneyi) yönetebilir. Eğer durum öyleyse, zannedebileceğimiz gibi edilgen çatılı fiil, ilkin yapanı (öznesi) bilinmeyen fakat nesnesi olan geçişli bir eyleme delâlet ederdi; nesne olan öge de sonradan yükleme hali eki kaybolunca *-esasen* bu ek mecburi de değildir- *özne* diye kabul edildi (*çay içildi*).

Avrupalı bilginler edilgen çatının belirttiğimiz özelliğini itibara almadan *-il-* ekinin her şeyden önce bir yapım eki telâkki ediyorlar. *Serebrennikov* hattâ "1 unsuru"nu ortaya çıkarmıştı, arkasından *Grunina* da bu fikri beğenip geliştirdi¹⁹². Bu arada *-al-*, *-la-* ve bazı diğer eklerden, yinelemelik, yeğinlik gibi anlamlardan söz ediliyor. Fakat *-al-* ve *-la-* eklerinin *-il-* ekiyle hiç bir ilgisi yoktur. Birinci ek *kal-* fiilinden çıkma (bir örnek: *su az-al-dı* <.. **az kaldı*), ikincisi *eyle-/ayla-* fiilinden. *al-*, *bar-*, *ber-*, *çek-*, *çık-*, *sor-* vb. çok kullanılagelen fiilleri ele alırsak, bu fiillerde *-il-* ekinin hiç bir zaman yinelemelik, yeğinlik anlamlarına kaymak eğiliminde

¹⁸⁸ Melioranskiy 1900, s. LVII-LVIII.

¹⁸⁹ Kuznetsov 1983c, s. 44-45.

¹⁹⁰ Yaşar Kemal. "Teneke". İst., 1955, s. 23.

¹⁹¹ bk. Şçerbak 1981, s. 107.

¹⁹² Serebrennikov 1976b, s. 30; Grunina 1993, s. 32.

bulunmadığını görürüz. Bazılarında böyle anlamlar çıksa da ikincil diye nitelendirilmelidir. Dil dizgesinin kenarlarına sıkıştırılmış fiillerse bizi ilgilendirmez. Çünkü dilde oynadıkları rol önemsizdir.

Salemann, *-l-* ekinin *ol-* fiilinden ayrılmaz olduğu fikrindeydi¹⁹³, fakat şu sorular yanıtsız kalıyor: 1) *ol-/bol-* fiili geçişsizdir; o halde *çay-nı içildi* gibi örnekler nasıl yorumlanabilir?; 2) *b* ünsüzü edilgen çatı ekinde nasıl olmuş da küçücük bir iz bile bırakmamıştır?; 3) *ol-*'daki *yuvarlak* ünlüye mukabil İbn-i Muhanna'da şu örnekler var: *vuruldu*, *sındırıldı*¹⁹⁴; uyumun mevcut olmadığı Özbekçede de *-il-* eki daima *düz*dür. Bu zıddiyet neyle izah edilebilir?

-il- eki *ol-*'dan değil *kıl-* fiilinden oluşmuştur, baştaki *k*'yi yitirmek suretiyle. Fonetikten yana tam bir sarahat varken geçişli *kıl-* fiilinin edilgen çatı eki oluvermesi şüphesiz izahat ister.

Farzedelim ki, faili meçhul bir eylem karşısındayız (Meselâ bir bardak çay içilmiştir). Yaşı veya sosyal durumu en yüksek olan zat, etrafındakilere sorar: *-Bunu kim kıl/tı/? -Ne kıl/tı/?* diye anlamıyor biri. *-Çay/nı/ iç kıl/tı/!* Ve birinci sorunun cevabını kimse vermediği için son cümle kolayca */bilinmeyen kimse/ çayı içti* ("*iç/meyi/ yap/tı/*"), "*çayı içtiler*", "*çay içildi*" gibi anlaşılabilirdi. Bundan sonra basit bir fonetik süreç *-il-* ekinin oluşmasına yol açar: *iç-kıl/tı/ > iç-(k)ıl/tı/ > iç-ıltı > iç-ildi* (Bunun gibi meselâ: *ev/nı/ yık kıl/tı/ > ... yık-(k)ıl/dı/ > yık-ıldı*).

Peki, *k* ünsüzü hiç bir iz bırakmaksızın gaibe mi karıştı? Hayır. Kaide olarak ekler üç türlü oluşur. Bazıları kökenlerinin fonem dizisini hemen hemen olduğu gibi muhafaza etmiş olur. Meselâ eski zamanların 2. şahıs emir eki *-kıl/-gıl* ile kökeni *kıl* fiili arasındaki fark cüzdür. Aynı fiilden bir edilgen çatı eki oluşturmak için başka bir yol denendi: Kökenin son iki sesinin bir yana atılması: *kıl > -k(ıl) > -(ı)k*. Meselâ Eski Türkçedeki *bas-ık-* 'basıl/mak/', *böl-ük-* 'bölün/mek/' gibi fiillerin oluşması bu usule dayanır. Ancak bu yoldan sonradan vazgeçildi, daha doğrusu geniş ölçüde sadece *pasif fiil sıfat ve isimlerinin kurulması için* faydalanıldı: *aç-ık*, *kır-ık*, *bas-ık*, *böl-ük* vs. (Bilginler elbette edilgen çatı ekinin pasif isim ve sıfatlarının eki üzerine bina edilmiş olduğunu sanıyorlar¹⁹⁵, fakat kanımızca ters görüşten hareket etmeli: *aç-ı-k=(ıl)-* 'açıl/mak/' > *aç-ık* 'açılmış olan', 'açık'). Yedekte bir üçüncü yol vardı: kökenin baş ünsüzünün atılması (*kıl > -ıl-*); o da edilgen çatı oluşmasına daha kestirme yol oldu.

Aynı kökenden çıkan 2. şahıs emir kipi ekiyle edilgen çatı eki arasındaki benzerlik (koşutluk) daha da ileri gider: Her iki ekin, sonundaki *l* bir *n*'ye değiştirilerek oluşan şekilleri iyi biliniyor. *Caferoğlu*, emir ekinden bahisle haklı

¹⁹³ Salemann 1982, s. 212.

¹⁹⁴ Melioranskiy 1900, s. 033.

¹⁹⁵ Grunina 1003, s. 18, 31.

olarak "buradaki *-l*, *-n*, *-r* düzenini, fonetik yönden, aynı bir kaynaktan saymak gerekir" diye yazmıştır¹⁹⁶. Meselâ emir kipi: *bax-kin* "bak", *salma-gın*, *barmağın* vs. *kıl-ın-* (Eski Türkçede *kıl-ıl-*), (Eski Türkçede) *biti-l-*, *biti-n-*, 'yaz-ıl' vb. Öte yandan *-kın/-gın* ve *-ın* ekleri çoktanberi geçişli fiillere katılarak pasif anlamlı sıfat ve isimlerin yapılması için kullanıldı: *kır-gın* (=kır-ık), *tut-kun* (Es. T.: "esir"), *yığ-ın*, *say-ın* vs¹⁹⁷. Eğer *-gil* ve *-gın* (emir) ekinin, bazı bilginlerin belirttiği şüphelere rağmen, *kıl* fiiline dayandığını ispat edilmiş sayarsak¹⁹⁸, *-gil/-gın* ile *-ıl/-ın-* eklerinde görünen koşutluk, bu son ekin de aynı fiilden çıkmış olduğu kanaatini bir daha takviye etmektedir.

B12. *-ış-* eki (işteş çatı); *-ış* eki (bir fiil ismi)

XIX. ve hattâ XX. yüzyılda türkologlar âdeta şaşmaz bir devamlılıkla neredeyse bütün fiil eklerini isim kaynağına getirmeğe çalıştılar. Bunun için *-ış-* ve *-ış* gibi iki eş sesli ekin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğuna dikkat eden Radloff, ihtiyatlı bir yaklaşım olarak birincisinin isim kökenli olabileceğini tahmin etmişti¹⁹⁹. Fakat bazı olgular bize bu tahminin tam tersini düşündürüyor. Meselâ *ker-ış* 'çekişme, yarışma' ismi²⁰⁰ *ker-* 'germek'²⁰¹ değil de *ker-ış-* 1. 'beraber gelmek'; 2. 'çekişmek, yarışmak'²⁰² fiilinden türetilen bir fiil ismidir; *turuş tütüş* 'tartışma, çekişme'²⁰³ ikilemesi tabii *tur-* ve *tüt-* fiillerinden değil *tur-uş-* 'tartışmak, karşı koymak'²⁰⁴ ve *tüt-üş-* 'çatışmak, kavga etmek'²⁰⁵ fiillerine dayanır. Buna benzer misaller daha da çoğalabilir. Demek oluyor ki *-ış* eki, bir fiil ismi yapmak üzere *-ış-* ekinden faydalanılmasından başka bir şey değildir (Tabii bu isimler ilk zamanlar işteşlik anlamından pek şaşmadılar).

Şimdi iş *-ış-* ekinin kökenini bulmaya kaldı. Kononov²⁰⁶, Yuldaşev²⁰⁷, Serebrennikov²⁰⁸ ele aldığımız ekte bir topluluk, çokluk şekli gördüler, yani bir eki başka bir eke dayandırdılar. Bang²⁰⁹ ve izinden yürüyen Şçerbak²¹⁰ muhayyel *eş-*

¹⁹⁶ Caferoğlu 1971, s. 2.

¹⁹⁷ Pasiflik anlamı sonraları zorunlu olmaktan çıktı; *azgın*, *baskın*, *çapkın* vs. gibi sözcüklerde artık bu anlam yok.

¹⁹⁸ Kuznetsov 1988, s. 158-161.

¹⁹⁹ Radloff, s. 57, 58.

²⁰⁰ ETS, s. 301.

²⁰¹ ETS, s. 300.

²⁰² ETS, s. 301.

²⁰³ ETS, s. 589.

²⁰⁴ ETS, s. 589.

²⁰⁵ ETS, s. 602.

²⁰⁶ Kononov, 1960, s. 188.

²⁰⁷ Yuldaşev, 1980, s. 7-9.

²⁰⁸ Serebrennikov, 1981, s. 40.

²⁰⁹ Bang, 1916, s. 925.

²¹⁰ Şçerbak, 1981, s. 113.

'eşlik yapmak', 'izlemek' fiilinden söz ederler. Fakat elde böyle bir fiil olmadığından iş sarpa sarar.

Seçilecek olan, *eş-* değil *üş-* 'üşmek'²¹¹ fiilidir. Bu fiilin anlamı eyleme birkaç (veya birçok) kişinin katılımını öngörür: *kel üş/ti/* '(birkaç kişi) geldi' (sözü sözüne: "gel/di/ üş/tüler/"); *olar bir birkä barışdı*²¹² 'onlar birbirine gittiler (*barışdı* < *bar üşdi* = "bar/dı/ üşdi")'.

üş- fiilinde bir *yuvarlak* ünlünün bulunması, bazı eski yazıtlarda düzlük-yuvarlaklık uyumunun yuvarlak *u, ü* ünlüsü lehine "ihlâl" edildiği olayları tespit edeceğimizi düşündürüyordu (Elbette bu gibi olaylar ihlâl değil, henüz uyuma geçmeyişi safhası diye değerlendirilmeli). Fakat böyle olayları çıkaramamıştık²¹³. Kural olarak eski yazıtlarda bile yuvarlak ünlüyü yuvarlak ünlü, düz olanı düz olan izler (*boğ-uş, bük-üş-, bak-ış-, bar-ış-* gibi). Fakat Orta Asya'da XII. veya XIII. asırda yazılan bir eserde aradığımız birkaç misali bulduk: *Borovkov*'un kelime hazinesini incelediği "Tefsir" de²¹⁴ şu *-uş-, -üş-* 'lü şekillere tanık olmaktadır: *ayduş-* (s. 45), *aytuş-* (s. 46), *baruş-* (s. 917), *säwinüş-* (s. 265), *yetilüş-* (s. 152) (Gerçi bir kere *oturış-* (s. 240) şekline de rastlanıyor). "Kesikbaş kitabı"nda işteş çatı üç defa geçiyor, her birinde *-uş-, -üş-* şeklindedir, fakat bunların biri ancak düz ünlüden sonra (*çakruşdılar*²¹⁵).

Şimdi *üş-* fiiliyle *-üş-* ekinin birbirine fonetik bakımdan yüzde yüz tetabuk ettiği, manaca da, yani semantik yönden, uyduğu, nihayet "Tefsir"deki bazı örneklerin etimolojimize destek olduğu, hesaba katılacak olursa, bu etimolojinin başkalarına kıyasla daha sağlam temele dayandığı söylenebilir, sanırız.

B13. *-tur-, -(t)t-, -ır-* ekleri (ettirgen çatı)

Yaygın görüşe göre: *-tur-/dir-* (*-tir-/dir-, -tur-/dür-, -tür-/dür-*) eki ikincil olup iki birincil morfemden oluşmuştur: *-t- + -°r*²¹⁶.

-t- morfemi *-t°r-* ekinin bir değişkesidir. Orhon yazıtlarında iki konumda ortaya çıkması zorunlu: iki heceli kök veya gövdenin sonunda a) bir ünlü (*yori-, arı-* gibi) ya da b) bir *r-* (*yaşar-, belgür-* gibi) varsa (*yori-t-, arı-t-, yaşar-t-, belgür-t-*). Tabii, *-tur-* yerine bir *-t-*'nin kullanılması ile hece sayısı azalmış oluyor. Sondaki *l'*den sonra birleşik sanılan *-tur-* eki kullanılmaktaydı (*yanıl-tur-, amrıl-tur-*). Fakat bugünkü lehçelerde daha kısa *yanıl-t-, azal-t-* gibi fiil gövdelerinin var olması, *-°r-* ekinin bir zamanlar sırf hece sayısını çoğaltmak için (!) *-t-*'ye

²¹¹ ETS, s. 628.

²¹² ETS, s. 84.

²¹³ Kuznetsov 1992, s. 89.

²¹⁴ Borovkov 1963.

²¹⁵ Ahmetgaleeva, s. 130, 140, sat. 141.

²¹⁶ Zajaczkowski 1032, s. 122; Kononov 1960, s. 194; Kormuşin 1968, s. 8.

eklendiğini tahmin edemeyeceğimize göre, *-t°r-* ekinin bileşik olmadığını, sadece bazı hallerde sonraları kısalmış olduğunu ispat eder, sanırız.

-t- değişkesi oluşunca bazı diğer ünsüzlerden sonraki pozisyonda da bir *-°t-* değişkesi belirmeğe başladı (meselâ *ak-tur-* yanında *ak-it*, *ay-tur-* yanında *ay-it-*, *çök-tür-* yanında *çök-üt-* vb.²¹⁷), fakat bu değişke başlıca değişke olan *-t°r-* şeklini esaslı olarak sıkıştırmağa muvaffak olamadı.

Sert ünsüzlerden sonra *-t°r-* ekinin sonundaki değil, başındaki ünsüz yitmeye yüz tuttu (*art-ur-*, *keç-ür-*, *iç-ür-* gibi), fakat bu şekiller de tam galebe çalamadı, *-tur-* değişkesinin ortadan silinmesine yol açamadı (krş. *aç-tır-*, *biç-tir-*, *koş-tur-* vs.).

Bang'ın fikri gereğince²¹⁸ *-t-* morfemi *et-*, *Kotwicz*'inkine bakılırsa²¹⁹ *te-* kökünden türemiştir. Ne çare ki hiç bir varsayım çok önemli bir olguya ışık tutmuyor: Ettirgen çatı ekleri *-t°r-* ve *-°r-*, bütün eski yazıtlarda *yuvarlak* seslidir (*-tur-*, *-tür-/ur-*, *-ür-*), meselâ Orhon yazıtlarında: *ağ-tur-* (T 25), *ar-tur-* (KTc 6), *kel-tür-* (T 54), *kel-ür-* (T 17), *teg-ür-* (T 47) vb.

Bir ekteki *yuvarlak* ünlünün mutlak hakimiyeti, bu ekin kökenindeki ünlünün de *yuvarlak* olduğunu göstermektedir (bitişim kuramı gereğince). Şu halde *-tur-/dur-* ekinin kökeni *-tur-/dur-* fiilinden başka bir kelime olamaz. Hoş, *tur-* fiiliyle *-tur-* eki arasında bir semantik bağlantı bulunur mu? Sanırız ki bu semantik bağlantı vardır. Çünkü bugünkü lehçelerde bile *-tur-/dur-* fiili arada bir 'üstelemek', 'ısrar etmek' anlamına gelir ("fazla üstünde *durma* adamı biktırırın"²²⁰).

Öyleyse *al! tur/duk/dı/* gibi bir söz öbeğinin ilkin "*al!/diye/ üsteledi*", sonra da tek fiil haline gelmekle *al-turdu* 'almasında ısrar etti', 'almasını sağladı', 'aldırdı' anlamına geldiği düşünülemez mi?

Yukarıda *-tur-/dur-* eki konuşulmaktadır. Fakat Çuvaşçada bu ek *-tar-* gibi biliniyor. Tahminimize gölge düşürecek gibi görünen bu olgu, gerçekte bu mahiyette değildir. Çünkü *durmak* anlamına gelen fiil de burada *-tur-* değil *-tar-* şeklindedir²²¹. Yakutçada *tur-* fiili varsa da ettirgen çatı eki *-tur-* değil *-tor-/tar-* ekidir. Bu da Yakutçanın bir özelliği: Orhon Türkçesinde (ve bazı başka lehçelerde) *u*, *ü* gibi dar *yuvarlak* ünlülü bir ek varsa, Yakutçadaki karşılığında *o*, *ö* gibi geniş *yuvarlak* ünlü bulunmaktadır, meselâ: *kör-ü* (*gör-ü*) yerine *kör-ö*, *kör-ür* (*gör-ür*) yerine *kör-ör*, *kör-tük* (*gör-dük*) yerine *kör-döh*, *kör-tür-* (*gör-dür-*) yerine *kör-dör-*²²². Şu halde izahımızı baltalayıcı bir olgu, varsa bile, henüz gösterilmiş değildir.

217 bk. EST.

218 Bang, 1916, s. 925.

219 Kotwicz, 1962, s. 165.

220 TRS, s. 250.

221 Russko-çuvaşskiy slovar. Mos., 1971, s. 760.

222 bk. Kuznetsov 1985, s. 41.

B14. -ma- eki (olumsuzluk ögesi); -maz eki (geniş zamanın olumsuzu)

Olumsuzluk eki *-ma-*'nın etimolojisi bir takım çalışmalarda incelendi²²³. Şçerbak'a göre "olumsuzluk eki *-ma-*'nın tarihçesi esrarengiz şeyler saklı bulundurduğu gibi açıklanması için bugüne dek yapılanlar da tesadüfi ve çok sathi karşılaştırmalardan öteye gitmez"²²⁴.

Türkçe ile akrabalığı olup olmadığı bilinmeyen Tunguz dil(ler)inde bir *e-* fiili vardır, mânâsı "i-me-mek" (olmamak, bulunmamak) imiş. *Ramstedt*, olumsuzluk ekinin *e* köküne bir *-m/-ma* fiil isminin katılmasıyla ortaya çıktığını farzediyordu²²⁵. *Kononov* aynı yardımcı fiili alarak bunu ulaç kalıbına soktu: *e + -pa/-ba (<-pan/-ban) > -ma=e/-a- + -ma = a-ma* 'olmayıp'. Bu yapının takındığı fiil de, fikrinde, muhakkak ulaç biçiminde bulunacağından, şu ek zinciri oluşmaktadır: *(al-)ı-a-ma* '(al)a olmayıp'; bundan sonra bazı ünlüler atılıyor: *(al-)ı-a-ma > (al-)a-ma > (al-)ma*²²⁶. Bu hipotez ulaçların dilde oynadığı rolü pek abarttığından başka *-bizce* ulaçların gelişmesi için henüz vakit gelmemişti- akla gelen bir iki soruya da yanıt vermiyor. Meselâ: 'ala olmayıp' anlamı ne yolla 'alma' ya dönüştü?; bir zaman eki, yardımcı fiilin ulaç şekline yanaşabilir mi (krş. *alma-dı*)?; iki ünlü arasında bulunan *b*'nin *m*'ye dönüşmesinin sebebi nedir? Türkçede hiç rastlanmayan *e-* fiilinin bu işte oynayabildiği role inanmak da çok zor.

Bang'ın tahmini daha munis geliyor. Ona göre *-ma*, *-me* ekinde *m* veya bir ünlü ile başlayan ve aşağı yukarı "yapmamak", "ihmal etmek" (unterlassen) anlamlı bir fiil saklıdır: *uma (ma?)*, *ama...*, meselâ *tapa-uma* 'finde nicht'²²⁷, yani "bulmayı ihmal et" "bulma". Güzel tahmin, ancak işaret edilen fiil bulunamıyor. Öte yandan *-ma* ekinde yalnız Yakutçada bir ünlü öngelir, her halde bir "yasaklama şekli"ni vücutte getirmek üzere, meselâ *körüme* 'görme' (emir kipi, 2. tekil kişi)²²⁸.

Bang'ın "bir fiil" aramak istemesi haklıdır, sadece seçimi isabetli olmamıştır. Yine Yakutçaya bir göz atsak bazı fiil şekillerinde olumsuzluk ekinin burada *-ba* ve *-bat-* biçimlerinde karşımıza çıktığını öğrenebiliriz²²⁹. Son biçim bize bütün Türk lehçelerinde ötedenberi kullanılagelen bir fiili andırıyor (Bütün lehçelerde kullanılabilirlik vasfının önemi çok büyük, çünkü *-ma-*, *-me-* eki de şümüllüdür, bunu bilmeyen Türk lehçesi yok gibidir). Mecaz manaları arasında 'yok olmak', 'elden

²²³ bk. *Kononov* 1967, s. 106-107; Şçerbak 1981, s. 98.

²²⁴ Şçerbak 1981, s. 98.

²²⁵ *Ramstedt* 1924, s. 197.

²²⁶ *Kononov* 1967, s. 108.

²²⁷ *Bang* 1923, s. 116.

²²⁸ *Kuznetsov* 1986, s. 39.

²²⁹ *Haritonov*, s. 174.

gitmek' gibisi olduğunu da hesaba katacak olursak (Parası *battı*. Adı *battı*²³⁰), *bat-* fiilinin *-ma-*, *-me-* ekinin kökeni olmaya pek âlâ namzet olabileceğini kabul ederiz (Şu da var ki Özbekçede bu ekin biricik biçimi var: kalın ünlülü *-ma-* biçimi).

Şu cümleyi ele alalım: *al bat/tuk/tı*, anlamı şu olacak: "al/mak eylemi/ yok oldu, elden gitti", yani '(adam) almadı'. Meselenin fonetik yönü de pek sarıh: *al-bat-tı* > *al-ba(t)-dı* > *al-ba-dı* (Kırgızca, Altayca ve daha bir iki lehçede olumsuzluk ekinin *-ma-* biçimi yoktur²³¹), veya: *al-ba-dı* > *al-ma-dı*. *b>m* süreci önceleri yalnız ünsüzden sonraki konumda yer almış olmalıydı; fakat bu çeşit kök ve gövdeler çoğunluk teşkil ettiği için sonradan sonu ünlülerine de yayıldı, meselâ: *yori-ba-dı/yürü-be-di* > *yori-ma-dı* / *yürü-me-di*. *-mat-* (<*bat->bat-*) ekinin izleri Türkçedeki bazı fiil şekillerinde apaçık görülüyor. Bu şekiller *-madı/-madın/-madan* ve *-madıp* ulaçlarıdır (Yakutçadaki şimdiki zamanın olumsuzu olan *-bat* ekini burada ele almıyoruz²³²). Türkologların *-madan* ulacına dair yazdıklarına bakalım. *Radloff* /s. 94/: *-ma* + fiil kısmı *-t* + araç hali *-n*; *Bang*²³³: *-ma* + fiil ismi *-t* + iyelik eki *-ı* + araç hali *-n*; *Melioranskiy*²³⁴: *-ma* + zarf eki *-tı(n)*; *Kononov*²³⁵: *-ma-* (hatırladığımız gibi bu ek iki ulaç içerirmiş: *-ı* + *-ba(n)* > *-ma*. -P.K.) + ulaç eki *-tı* + hal eki *-n*. O halde *-madıp* şekli, meselâ: *bolmadıp* 'olmayıp'²³⁶, *Kononov*'a göre tam bir ulaç yığıdır (dört ulaç eki!): *-ma-* (iki ulaç) + *-tı* + *-p*. Filhakika *-madıp* şekli yalnız iki eki içinde bulundurur: olumsuzluk eki *-mad-* (<*bat->bat-*) + ulaç eki *-ıp*. *-madın* ve *-madan* şekillerinde de her halde iki ek var: *-mad-* + *-ı* (>*-a*) ulacı; sondaki *n* bir epitez (sonda türeme) olsa gerek (krş. *tramvaynan*<*tramvayla*, *yayan*<*yaya* vs.).

-maz/-mas (ikinci biçim daha eski olacağı benziyor) ekine geçerken, sondaki *z*, *s* seslerinin bir *r*'den geliştiği hususunda yaygın görüşü pek paylaşmadığımızı belirtelim. Eski zamanlarda olumsuzluk fikri en az iki şekliyle ortaya çıkardı. Birincisi, tasarlanan işin, plânlanan eylemin yerine getirilmediğini göstermeğe yönelikti: *gelmedi* (oysa vadetmişti), (baktı baktı da) *görmedi*, *bulmadı* vs. İkinci şekil söz edilen kimsenin teorik olarak mümkün olan bir eylemi kabul etmediğini, reddettiğini gösterir: (dargındır, bize) *bakmas/bakmaz*, *gelmes/gelmez*; (bir şey) *istemes/istemez* vs. Birinci tip olumsuzluğun ifadesi için, yukarıda gördüğümüz gibi, *bat-* fiili kullanıldı.

İkincisine gelince iyi bilinen *bas-* diye bir fiil vardır ki Eski Türkçede de 'boğmak', 'yenmek', 'bastırmak', 'etki altında bırakmak' gibi anlam ayırtıları

230 TS, s. 90.

231 Katanov 1903b, XIV. cetvel.

232 bk. Kuznetsov 1986, s. 41.

233 Bang, 1923, s. 129.

234 Melioranskiy, 1989, s. 91.

235 Kononov, 1980, s. 130.

236 Kaşgarlı III, s. 121.

vardır²³⁷. Bu ayırtılar *bas-* fiilini geniş zamanın olumsuzu *-mas/-maz* ekinin kökeni olmaya aday haline getirir.

Bir örnek verelim: *sat bas* ("satmak istediğini yener", "(kendisinin) satmak eylemine imkân bırakmıyor", "satmaz"). Fonetik süreç çok basit: *sat bas* > *sat-bas* (ekin *-bas*, *-bes* biçimi meselâ Karakalpak Türkçesinde var²³⁸) > *sat-mas*. Bu şekil şimdiki zaman ekini takmadan bazı lehçelerde bildirme kipi anlamında kullanılabilirdi, Altaycada *tur* şekli (*turur* yerine), *otur* şekli (*oturur* yerine), *yür* şekli (*yürür* yerine) kullanıldığı gibi²³⁹.

Başka bir grup lehçelerde *satbas-ur/sat-mas-ur* gibi şekiller peyda olunca iki ünlünün arasına düşen *s* z'ye dönüştükten sonra (*-masur*>*mazur*), son iki sesin atılmasıyla (*-mazur*<*-maz*) *z* ünsüzü, olumlu şeklin *r*'ine eşit görüldü (*sat-ar* = *sat(-ma)-z*).

Varsayımımızı doğrulayacak olgular, istenilecek kadar çok değildir. Bu arada Özbek Türkçesinde gelecek zamanın olumsuzu olarak kullanılan *-mas* eki, kalın *a* ünlüsünün bu ekte temelli olduğunu ispatlar. *-masur/-mazur*, *-masu/-mazu* gibi şekillerin ise, yanılmıyorsak, henüz izine rastlanmadı. Bununla birlikte *-mas* ekinin menşesine dair ileri sürülen başka sanıların *-ma-* + *-z* (fiil ismi)²⁴⁰; *-ma-* + *-suz*>*mas*²⁴¹ -bizimkine kıyasla tercih edilecek tarafları var mı, bilmeyiz.

B15. *-(n)ın* eki (ilgi hali)

Bu ekin kökenini bulmak zor olmasa gerek; zaten yüzyılı aşan bir zamandan beri biliniyor da. Ancak şimdiye dek tartışmalı sayılan bir sorun vardır ki aydınlığa çıkmadıkça daha ileri gidilmesine engel oluyor. Zira *-nın* haline bazı bilginler *-in* hali derler (yani birinci ünsüzü etimolojik saymıyorlar). Bu görüşü bölüşenler arasında *Böhtlingk*, *Radloff*, *Bang*, *Bogoroditskiy*, *Kononov*, *Şçerbak* vb. yer alıyor. *Şçerbak*, *n* ünlüsünün 3. şahıs iyelik eki *-in* ile sıkı bağıntısı olduğu fikrindedir. Çünkü iyelik paradigmasında (dizisinde) gayet sık kullanılan bu şekil, basit paradigmaya sokulmak eğilimindeydi ve meselâ Gagavuz Türkçesindeki *burnu* ("burun") ya da *boynu* ("boyun") veya Hakasçadaki *ahsı* ("ağız") ya da *köksü* ("göğüs") gibi sözcükler bunu ispatlamaktadır²⁴². Fakat bu tarzdaki delilleri ikna edici saymak zor. Yukarıdaki örnekleri yalnız bazı lehçelerde ve yalnız bazı vücut öğelerine ad olan sözcüklerde görmekteyiz. Nitekim hiç bir lehçede, yanılmıyorsak, *atnün* ve *yernin* şekilleri yerine *atnün* (*at-in-in*), *yernin* (*yer-in-in*) gibi şekillere rastlanmaz. Sonra yukarıdaki olguların mahallî mahiyeti olmamasına karşılık *at-*

²³⁷ ETS, s. 85.

²³⁸ Baskakov 1952, s. 429.

²³⁹ Grammatika..., n. 93.

²⁴⁰ Bang 1923, s. 116; Brockelmann 1952, s. 235.

²⁴¹ Kotwicz 1962, s. 131.

²⁴² Şçerbak 1977, s. 33-34.

nun, *yer-nin* gibi şekiller mahallîdir, Oğuzcaya sirayet etmez, Kıpçak ve Karluk lehçelerine hastır. Şçerbak'ın kastettiği sürecin ilgi haliyle akkuzative yayıldığı halde hemen hemen hiç bir lehçede başka hal eklerini, meselâ datifi kapsamaması da manidardır (örneğin *at(k)a*, *yer(k)e* yerinde *atna*, *yerne* veya *atın(k)a*, *yerin(k)e* gibi şekiller bilinmiyor). Nihayet meseleyi fonetik yönden inceleyerek olursak, Türkçede ünsüzle biten bir kök ya da gövdeye başka bir ünsüzün takılışını (*yer-in* > *yer-nin* gibi), yani epitezi, daha doğrusu epentezi, seyrek beliren bir süreç olarak kabul etmeliyiz; halbuki bu tip gövdeye, yine ünsüz başlı bir ekin takılmasını müteakip -iki ünsüzün çatışmasını gidermek üzere- bu ünsüzün düşmesi oldukça yaygın bir süreçtir (meselâ: *er-ke* > *er-e*). Madem öyle Oğuzcaya has *atın*, *yerin* gibi şekillerde de aynı süreci görsek sanımızca yanılmış olmayız: *at-nun* > *at-ın*, *yer-nin* > *yer-in*. Başka bir deyimle *-nun* ekinin birinci ünsüzünü etimolojik olarak değerlendiriyor ve bu suretle *Shaw*, *Grönbech*, *Baskakov*'la bazı diğer türkologların görüşüne katılmış oluyoruz²⁴³.

Adları geçen üç bilgin *-nun* ekinin etimolojisinde görüş birliği içinde olup bu ekin kökenini *nen* 'şey; mal' kelimesinde buldular²⁴⁴. *Kononov -nun* < *nen* etimolojisine olumlu yaklaşmadı, çünkü "Grönbech'le Baskakov'un tahminleri başlı başına bir kelimenin iyelik ifadesi gibi özgül anlamlı bir eke dönüşmesi mekanizmasını anlatmıyor"²⁴⁵. Bu eleştirme bir bakıma göre az çok doğrudur, anılan etimoloji hiç olmazsa bir açıklamaya muhtaçtır.

Bilindiği gibi, *-(n)in* ekinin eklendiği kelime, iki sentaktik konumda bulunabilir: a) tamlayan konumunda (örn. *er-(n)in ev-i*), b) yüklem konumunda (örn. *bu ev er-(n)indir*). Tamlayan konumundaki kelime eksiz de olsa olur. Meselâ Eski Türkçede *er eb-i* gibi dizimler bugünkü *er-(n)in ev-i* anlamına kullanılırdı²⁴⁶. Daha derinlere gidilse *er eb* diziminin de aynı manaya geldiği tasavvur edilebilir (*er* kelimesinin *eb'e* takaddüm etmesi, bunun bir tamlayan görevini meydana çıkarıyor).

Oysa eylem konumundaki ismin ilgi hali eki giderilse anlam kalkar. Bu yüzden buradaki *-(n)in* eki müphem gibi görünmektedir. Ancak böyle bir ek olmayınca yukarıdaki fikir şu şekilde veriliyor olmalıydı: *bu eb er nen ol* (= "bu ev erin malıdır"). *er eb* dizimi 'erin evi' anlamındaysa *er nen*, bunun gibi 'erin malı' anlamına geliyordu. Sonraki süreç kolay anlaşılır: *bu eb (ev) er nen ol* > ...*er-nen ol* > ...*er-nin (ol)* > (Oğuzcada) .. *er-(n)in* > ..*er-in*. *-in* biçiminin oluşmasına iki *n*'nin çatışması yol açabilirdi, örneğin: *bu ev sen-nin mü* > ..*sen-(n)in* > *sen-in* gibi.

²⁴³ Kuznetsov 1994, s. 120-121.

²⁴⁴ Shaw 1880, s. 260; Grönbech 1936, s. 107; Baskakov 1952, s. 135.

²⁴⁵ Kononov 1956, s. 96.

²⁴⁶ Arakin 1976.

İlgi ekinin çeşitli biçimleri arasında Eski Türkçede *-nen* biçimi de saptanmıştır²⁴⁷. Fakat o sıralarda *-nın* biçimi artık daha çok rağbette idi. Çünkü ünlüsü değişince ek, kökeni olup kullanılmakta devam eden *nen* kelimesine karşı nihayet bağımsız bir varlık sıfatıyla çıkardı.

B16. *-ni/-ig/-(y)ı* eki (yükleme hali)

-ni/-(y)ı ekinin kökeni hakkında göze uygun gelen varsayım bulunamıyor. *Castren* (1857), *Yastremskiy* (1898), *Sevortyan* (1948) ve *Kononov* akkuzativdeki *g* ve *n* seslerini genitivin *n*'sinden çıkarmak teşebbüsünde bulundular²⁴⁸. Fakat genitivle akkuzativi bir araya getirecek temel nedir sorusu yanıtsız kalıyor.

Yükleme halinin başlıca görevini hesaba katacak olursak, kökeni olan kelimenin aşağı yukarı "işte o (bu)" ya da "hele onu (bunu)" anlamına gelebileceği tasavvur edilebilir: "(bir) er, işte bu/nu/ gördü", yani gördüğü, her hangi bir er değil, gösterebileceği belli başlı adamdır. Bu suretle sadece nesne mânâsı verilmiyor, bir de bellilik anlamı katılmış oluyor.

3. şahıs zamiri, Eski Türkçede, yalın hali kullanılmaktan çıkmış olan *an* zamiriydi. "İşte" anlamına gelen sözcüğün rolünü pekalâ *ok* veya *ök* edatı oynayabilirdi (krş. *ben ök* T 50 'ben işte'²⁴⁹, '(müşavir) ben idim'²⁵⁰, meselâ: *(bir) er an ok kördü(k)*. *an ok* söz öbeğini teşkil eden iki ögenin birleşerek bir kelime oluşturduğu kuşkusuzdur: *an ok* > *an-ok* > *anok*; sonraları bu sözcük, tümcede sırf yardımcı rol oynadığına göre, önceki isme abanarak şu sesbilimsel süreçlere konu olacaktı: 1) son hecedeki geniş *o* daralır, *u* olur (*-anuk*), 2) yuvarlak *u* önceki düz *a*'ya uyarak düzelir (*-anık*), 3) ekin son ünsüzü gevşeyerek *ğ*'ye dönüşür (*-anığ*). Bundan sonra ekin bir hecesi düşer ki, bunun da iki yolu var: 1) (Oğuzların dilinde) *-anığ* > *-(an)ığ* > *-iğ* > *-ı(ğ)* > *-ı* > *-(y)ı*; 2) (başka lehçelerde) *-anığ* > *-(a)nığ* > *-nu(ğ)* > *-nu*. Örneğin: *er-iğ*, *er-i* veya *er-ni*.

B17. *-ka/-ga/-(y)a* ve *-karu/-garu/-arı* ekleri (yönelme hali); *-(y)a* eki (bitişik ulaç)

-ka/-ğa eki *-karu/-garu* ekinin bir çeşidi sayılabilir: *-garu* > *gar* > *-ğa* > *-a*²⁵¹. Öyleyse bu ekin kökeni aranırken hangi kelimeler göz ardı edilemez? A. Z. *Abdullayev* *garı* sözcüğünde karar kıldı²⁵². Fakat bu karar şüpheli görünüyor. Çünkü 'dirsek', 'arşın', hattâ 'hayvanın ön bacağı' (Türkmen Türkçesinde) anlamları olan bu kelimenin ne Eski Türkçede ne de yeni lehçelerde 'el' anlamını

²⁴⁷ ETS, s. 659.

²⁴⁸ Kononov 1956, s. 96.

²⁴⁹ Malov, s. 69.

²⁵⁰ Orkun, s. 116.

²⁵¹ Şçerbak 1977, s. 49.

²⁵² Abdullayev 1974, s. 59-62.

üstlendiği görülmüştür. Oysa aranan, bu anlamdır. *Karı* ve *garı* sözcüğü, bütün lehçelerde ve herkesçe bilinenlerden değildir, halbuki yönelme hali eki Genel Türkçenin malıdır, mahallî kelimelerden oluşamaz. Hem yuvarlak ünlüsü de yoktur bu kelimenin, oysa *-karu/-garu* ekinde bu ünlü göze çarpmaktadır. Nihayet semantik yönden de bu etimoloji tatminkâr sayılamaz. Yazara göre kadim Türkler yönü elle gösterirlerdi ve konuşurlarken el (yani *karı/garı*) kelimesini kullanmazlardı. Ancak karanlıkta, sık ormanda ve buna benzer koşullarda el görülemezdi, o hallerde yer adı olan kelimeye önceleri el anlamına gelen sözcüğü katarlardı²⁵³. Sanırsanız ki günlük hayatta yön (*tarlaya, kuyuya, eve, ormana, babana...*) pek seyrek elle (daha çok başın hafif bir hareketiyle) gösterilir; "orman el", daha doğrusu "orman dirsek" anlamına gelen bir söz öbeğine tek anlamlı "ormana (doğru)" mânası verilebileceği şüphelidir.

Subjekt ile yönelme halindeki tümleş arasında Türkçede bir ilişki vardır ki realitede şu üç nokta önemlidir: 1) Subjekt dediğimiz eylem sahibinin yüzü (ya da fikrî bakışı) tümlecin ifade ettiği hedefe dönüktür; 2) Eylem sahibiyle hedef arasında bir ara vardır; 3) Subjekt tasarladığı eylemi gerçekleştirirken bu mesafeyi -tamamiyle veya kısmen- kateder. Demek oluyor ki, eyleme geçmeden önce subjekt hedefi görmeli veya hedefe bakmalıdır. Gerçekten de *dağ/ı/ gör/ve/git*, *dağ/a/ bak/ ve/ git*, *çocuk/a/ bak/ ve/ gül* gibi cümlelerin anlamı kesindir: "dağa git", "çocuğa gül".

Yanılmıyorsak, yönelme hali ekini "bakmak" manasına gelen fiilden ilk çıkarmak isteyen, *K. Karimov* oldu²⁵⁴. Bu fikri paylaşmamak imkânsızdır. Fakat fikrin tezdeki pratik gerçekleşmesi iki bakımdan kusurlu görünmektedir.

Yazar, yönelme hali ekini *kara-* fiilinin ulaç şeklinden çıkarırken şu safhalardan söz ediyor: *kara > kara-u > kara-yu > kariyu > kariu > karu*; daha sonra *kar* (*ğar, gar*) ve sondaki *r* düşmekle *-ka, -ga, -ka*²⁵⁵. Öyleyse yönelme hali olmayan bir dilde ulaçların artık gelişmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat bu tasavvur sosyal önemlilik prensibi ile çelişmektedir. Çünkü yönelme halinin gösterdiği anlam bütün ulaçlarınkinden önemlidir. Bu bir. Bundan başka *kara* fiili Genel Türkçeye mahsus değildir. Gerek Güney-batı gerekse Doğu Türkçesi bu fiile aşına görünmüyor; halbuki yönelme hali eki bütün Türk lehçelerinin malıdır.

Şu halde yönelme hali ekinin oluşmasını *kara* değil, Genel Türkçenin iyi bildiği *kör-* fiili sağlamıştır. Bununla beraber *kör-* fiilinin belki de bir çeşidi gibi görülebilen *kara-* fiili de Karluk ve Kıpçak lehçelerinde bu ekin oluşmasına katkıda bulunabilirdi.

²⁵³ A. Abdullayev, s. 61.

²⁵⁴ Karimov 1962, s. 76.

²⁵⁵ Karimov, s. 77.

Sanılabilir ki *kör* fiili, henüz morfolojik şekiller teşekkül etmemişken, yarım yardımcı bir fiil olarak hareketin yönünü ifade etmek üzere kullanılmaya başlamıştır. (Bu yüzden *kör*'den sonra kısa çizgi konmasa da olur). O sıralarda bütün kök-fiiller, sosyal önemlilik prensibi kılavuz tutulursa, iki kipin anlamına çıkmamazlık edemezdi 1) emir kipi, 2) bildirme (haber) kipi -şimdiki zamanla geçmiş zamanı ifade etmek şartıyla. Demek oluyor ki *tağ kör bar (kit)* veya *eb kör bar* gibi cümleler ya 'dağı gör ve git', 'dağı gör(erek) git' yani 'dağa git', keza 'eve git', ya da tümcenin başında *er, kişi, ol* gibi bir sözcük varsa 'o (er, adam) dağa / evi görüyor / gördü ve gidiyor / gitti', yani 'dağa / eve gidiyor / gitti' anlamıyla kullanılırdı.

Türkçenin, tahlilimiz için önemli olan sonraki safhasında Ana Türkçede bildirme kipinin ilk şekilleri ortaya çıkar, özellikle *şimdiki zaman* (bugünkü *geniş zaman*) eki *-(y)ur, -(y)ür* (bk. B 1) ve *geçmiş zaman* eki *-tük/-tuk/-dük, -duk* (bk. B3). Bundan sonra *tağ/eb kör bar* cümlesinin yalnız 'dağı / evi gör git' (yani 'dağa / eve git') mânâsı var, "o (er, adam) dağa / eve gidiyor" tipindeki fikir de *ol (er, kişi) tağ / eb kör-ür barur* şeklindeki cümlelerle anlatılır.

Günlük konuşmalarda muayyen bir hedefe yönelen hareketlerden ikide bir söz edildiği için, *kör-ür* fiilinin, tastamam yardımcı bir rol oynadığına göre, sones düşürme olayına yatkınlığı kendini göstermeğe başlıyor da bir süre sonra sondaki *r* artık görünmez oluyor: ... *tağ / eb kör-ü bar-ur*..

kör-ü şekli yardımcılık görevinde olan şekillerin belki de en önemlisi olduğu halde tek yardımcı şekil değildir; şimdiki (geniş) zaman ekiyle kurulup yardımcı rol oynayan başka fiiller de vardır ki onlar da *kör-ü* şeklini örnek bilerek son seslerini düşürmeğe meyil gösterirler; böylece *kıl-u* (><*kıl-ur*), *öl-ü* (<*öl-ür*), *aç-a* (<*aç-ar*), *uç-a* (<*uç-ar*) gibi şekiller ortaya çıkar ve zamanla ulaç olurlar. "Altay dili grameri"nde bu ulaca pek isabetli olarak *bitişik ulaç* adı verildi²⁵⁶. Bu ulaç daima asıl fiile takaddüm eder ve anlaşıldığı gibi menşeyini geniş zaman ekine borçludur. Esasen *Abu-Hayyan*'ın formülünü de²⁵⁷ öyle anlayabiliriz. Yüzyılımızın bilginleri *-ul/-a* ulacında bir kadim eylem ismi görmek istiyor²⁵⁸, bazan bunu *-ar* ortacından türetiyorlar²⁵⁹. Fakat eylem ismi, ortaç, ulaç gibi sınıfların *verbum finitum* sınıfından önce ortaya çıkması, basitlik ve sosyal önemlilik prensiplerine aykırı düşerdi²⁶⁰. Gerek *Mahmud Kaşgarlı*'nın gerekse *Ebu Hayyan*'ın *-ur/-ar* şeklinden bahsederlerken ortaç sözünü hiç de ağza almamaları bu bakımdan çok manidardır.

²⁵⁶ Grammatika..., 1869, s. 179.

²⁵⁷ Caferoğlu 1931, s. 168.

²⁵⁸ Şçerbak 1981, s. 123,

²⁵⁹ Kononov 1960, s. 240/; Baskakov 1952, s. 464-65.

²⁶⁰ Kuznetsov 1960, s. 52; 1980 a, b; 1983 a, s. 15-16.

Sonraki süreç iki yolda geliyordu: 1) (bildirme kipinde) *ev körü keter (barur)* > *ev körü..* > *ev-kerü kiter* 'eve gider'; *tağ körü ketti (bardı)* > *tağ-körü* > *tağ-koru..* > *tağ-karu kitti* 'dağa gitti'²⁶¹; 2) (emir kipinde) *ev kör ket* > *ev-kör...* > *ev-ker..* > *ev-ke(r)..* > *ev-kekit* 'eve git'; *dağ kör ket* > *dag-kör..* > *dağ-kor..* > *dağ-kar...* > *dağ-ka(r)* (ya da *dağ-(k)ar..*) > *dağ-ka* (ya da *dağ-ar*) *kit* 'dağa git'.

Bu süreçler sonucunda yönelme halinin iki şekli ortaya çıkar: bildirme kipli cümlelerde *-kerü-karu*; tekil 2. şahıs emir kipli cümlelerde *-ke, -ka*. Fakat her ikisi *kör-* fiiliyle bütün ilişkileri tamamiyle kesmiş olduğundan, her tip cümlelerde birer eş anlamlı şekil (ek) gibi kullanılmaya başlar²⁶² ve yalnız uzun deneyimlerin sonucu olarak *-ka, -ke* biçimleri, daha kısa, binaenaleyh daha "idareli" olduğu için *-karu, -kerü* biçimlerini gitgide konuşma itiyadından uzaklaştırır. Fonetik süreçler de devam edegelmiştir: *-ka* > *-ğa* > *-(ğ)a* > *-a/(y)a*; *-karu* > *-kara* > *-(ka)ra* > *-ra*, yahut *ta -karu* > *-kar* > *-(k)ar* > *-ar*. *Anar, manar* ('ona', 'bana') veya *başra, gözre* ('başa', 'göze') gibi şekiller²⁶³ bu süreçlerin bazı maddi sonuçlarını gözümüzün önüne sermektedir.

B18. -ta/-da eki (bulunma hali); -kı, -ki eki ('bulunan' anlamındaki sıfat)

-ta/-da ekinin menşei hususunda kaynaşma kuramı dışına çıkan hiç bir etimoloji teklif edilmiş değildir. Hem bu konuya eğilen gramercilerden bazıları, Altay, hattâ Ural dillerinin materyellerinden faydalanmadan işin içinden çıkamıyorlar. Bunun için biz bütün bu görüşleri (A1, n. 17 de söylenenlerin dışında) üzerlerinde durmaksızın geçiyoruz.

Türkçede edilgen çatılı bir fiil vardır ki hem kökünde *t + a* seslerini bulundurur hem de anlamı (bir yerde) bulunuş ile ilgili sayılabilir; söz edilen, *takıl/mak/* fiilidir²⁶⁴ (*Takmak* fiilinin birinci anlamı, TS e göre, 'Bir şeyi başka bir yere geçirip yerleştirmek'tir. Şu halde *takılmak* da *takmak* işine konu olmak, yani bir yere geçip yerleşmek, ya da ... geçirilip yerleştirilmek).

Kadim zamanlarda söylenebilen şu cümleyi şartlı olarak ihya edelim: *Er tağ takıl (keyik) avla/yur/* (= 'Er dağ/a/ takıl/alarak/ (geyik) avlıyor').

Bulunma hali ekinin *takıl* fiilinden teşekkül etmesi için edilgen çatı ekinin çok daha önce oluşması gerekirdi. Bu da imkân dahilindedir. Çünkü Eski Türkçede *-il (-il, -ul-ül)* eki dört biçimli (dar ünlülü) ekler grubundandır. Böyle ekler de iki veya bir biçimli eklerle kıyasla (*-tur, -tür-; -miş (-miş), -kı, -ki* vb) daha kadim

²⁶¹ İkinci (veya ikinciden sonraki) heceye düşen yuvarlak geniş *o* ve *ö* ünlüleri çoğu lehçelerde kaçınılmaz surette düz *a* ve *e* oluverdiler.

²⁶² Ancak teklik 2. şahıs emir kipli cümlelerde ekin *-ka, -ke* gibi kısa şeklinin yeğ tuttuğu tahmin edilebilir.

²⁶³ krş. Şçerbak 1977, s. 43.

²⁶⁴ bk. ETS, s. 536.

sayılmalıdır. Zira ünlü uyumu kuralına tastamam tabii tutulmak için ekin uzunca zamandanberi dilde bulunup staj yapması lâzımdı.

Bir soru daha var. Bulunma hali ekini elde etmek için *takıl-* fiiline tam bir hecesini yitirmek gerekiyorsa (*tak-ıl > ta*), böyle bir teşekkül yoluna kuşku ile bakılmasından kaçınılmaz. Fakat bir husus duruma istenilen açıklığı sağlayabilir, sanırız. Eski Türkçede *-takı (ta-kı)/-daki (-da-kı)* gibi birleşik bir ek vardı²⁶⁵ ki bir yerde bulunanı gösterirdi (örn. *balıkımtakı* 'kentimdeki' gibi). *-ta* ile *-takı* ekinin sıkı bağıntısının kolayca anlaşılması için *-takı* ekinin, son ünsüzünü yitiren yardımcı *takıl-* fiilinden başka bir şey olmadığını kabul etmek yeter. Bu tahminimizi doğrulamak için yukarıdaki örneği, bazı öğelerinin yerlerini değiştirerek gene ele alalım.

tağ takıl er (keyik) avla/yur/ ("Dağ/a/ takıl/dı/ er /ve/ (geyik) avlıyor"). Zamanın akışıyla birlikte isme öngelen fiile sıfat anlamı verilebilirdi: *tağ takıl er...* "dağ/a/ takıl/an/ er"; ="dağda yerleşen, bulunan er". Bundan sonra *l* ünsüzünün düşmesiyle *takı* biriminin birinci hecesini bulunma hali eki (*tağ-ta.. 'dağda'*)²⁶⁶, ikinci hecesini de "bulunan" (*tağ-takı 'dağda bulunan', 'dağdaki'*) anlamına gelen bir ek olarak idrak etmek mümkün oldu.

Deny -kı ekini *i-ken* şeklinden çıkarmak istiyordu²⁶⁷. Fakat bu etimoloji doğru görünmüyor, çünkü kadim *-kı, -ki* ekinin, bütün veriler hesaba alınırca, *er (>i-)* fiiliyle hiç bir ilgisi yoktur.

B19. *-tan/-dan* eki (çıkma hali)

Çıkma hali ekinin kökenini araştırırken bazı fiilleri görmezlikten gelemeyiz. Kastettiğimiz fiiller, her şeyden önce *çık/mak/* ve *bırak/mak/'*tır. Çünkü meselâ *Dağ bırak/arak/ geliyor* veya *Ev/den/ çık/arak/ gitti* gibi cümlelerde *bırak-* veya *çık-* fiilinin kökü, yardımcı bir unsur olarak daima kullanılırsa, kuramsal açıdan kolay kolay çıkma hali ekine dönüşebilir. Tabii, *çık-* ve *bırak-* fiilleri *-dan* ekine hiç benzemedikleri için başka fiilleri de göz hapsine almalıyız. Bunlar arasında *tön-* (*dön-*) fiiliyle *yan-* fiili var. Şu cümleyi ihya edelim: *Tağ tön/e/ kel/ür/*. *Tağ tön* öbeğine nasıl bir anlam verelim: *dağ/a/ dönmek* mi yoksa *dağ/dan/ dönmek* mi? Her halde ikinci ihtimal daha baskındır, çünkü içine dönülen yer birdir, insanın evi barkı. Çıkma hali ekinin, bazı Türk lehçelerinde (meselâ Kırgızcada) *-tan/-dan, -ten/-den* biçimlerinden başka *-tön/-dön, -ton/-don* biçimleri de var. Yani *tön-* fiili pekalâ *-tan/-dan* ekinin kökeni olabilirdi.

²⁶⁵ bk. ETS, s. 664.

²⁶⁶ Ünlü uyumuna tabii olmayan Özbekçede bulunma hali ekinin biricik biçiminde ince ünlünün bulunmaması (*-da*) tesadüfi değildir.

²⁶⁷ Deny, s. 960.

Fakat bu iddia ile birlikte şu iki husus da şüpheye sebep olmaktadır. Birincisi, ses uyumu dışında kalan Özbekçede çıkma hali ekinin yegâne biçiminde ince değil kalın ünlünün tespit edilmiş olmasıdır: *-dan* (oysa *tön-* fiili ince ünlülüdür). İkinci nokta da, Eski Türkçede *tön-* fiilinin, anlaşıldığına göre, eş anlamlı *yan-* fiiline kıyasla daha az kullanılır olmasıdır. Oysa çıkma hali olmayan Türk lehçesi yok gibidir.

Bu yüzden *yan-* fiiline bir göz atalım. Bu fiil kökünün son iki sesine bir diyeceğimiz yoktur; bunlar çıkma ekindeki son iki sesin aynıdır (*-an*). Ne çare ki baştaki ses ayrı: çıkma hali ekinde *t/d*, fiilde *y*. Fakat bu husus yine de *yan-* fiilinden vazgeçilmesi için kâfi görülecek bir sebep değildir. Çünkü *y* ünsüzünün önemli bir özelliği vardır: Eski Türkçede ünsüzden sonraki durumda bu sese rastlanmazdı (bk. A4).

Şu halde isim kökünün son ünsüzü ile *y* ünsüzü arasında bir akışma süreci oluşacaktı. İki ünsüzün arasına bir bağlayıcı ünlünün konması mümkün olduğu halde kelimenin bir hece uzatılmasını icap ettiriyordu. *y* ünsüzü düşse arkada bir *n* kalıyordu (*yan* → *an*) ki o da başka isim hallerinin ekleri içinde (ilgi hali, yükleme hali, araç hali) pek çok kullanılırdı. En iyi yol, *y* sesinin yerine başka bir ünsüz getirmektir. Hangisini? Çoktan bilinen *d~y* ses değişimi²⁶⁸ göze alınırsa, istenilmeyen *y* sesinin bir *d* ile değişmiş olduğunu varsayabiliriz. (*tağ-yan kel-ür* yerine *tağ-dan kel-ür*). Bu suretle çıkma hali *-yan* (buna *dönme hali* de denilebilir) eş biçimli *yan-* fiilinden ayrılıp tam bir bağımsızlığa kavuşmuş oluyordu (*-yan* → *-dan*).

Ramstedt'in kanaatine aykırı olarak²⁶⁹ çıkma hali eki *yan* isminden oluşmazdı. *Şçerbak*'ın tahmini de -"savulmak", "(bir) yanda bırakmak" anlamındaki fiilin ulaç şekli: *tāyin~tayan*²⁷⁰- şüpheli görünüyor. Çünkü hem çıkma halinin başlıca anlamı, anılan eylemlerle anlatılamıyor, hem sözü geçen fiil de hiç kimsenin malûmu değildir.

Gerçi Eski Türkçede çıkma hali yerine arasına *-da-yan* ve *-da* (bulunma hali!) ekleri gelirdi. *Şçerbak* bu son olayda sondaki *n* sesinin düşmesiyle bazı diyaleklerde çok eski zamanlarda ortaya çıkan iki ek tetabuku vakasını görmekte²⁷¹. Fakat fikrimizce diyalekler ve lehçeler arasındaki fark, bazılarında *-yan* (>*-dan*) ekinin yalın isme, bazılarındaysa sonuna *-da* eki takılan isme ulanmasındadır. Meselâ: *tağ-da + -yan = tağ-da-yan* 'dağdan' (ilk anlamı: "dağda /idi ve şimdi/ dön/üyor!"). Bu

²⁶⁸ Dmitriyev 1955, s. 327-28.

²⁶⁹ bk. Ramstedt 1952, n. 10.

²⁷⁰ Şçerbak 1977, s. 47.

²⁷¹ Şçerbak 1977, s. 47.

ifade şekli harcanan gayretten yana pek ekonomik görünmediği için *-yan* eki düşebilirdi de *-da* eki böylelikle çıkma halinin anlamını üzerine almış oluyordu²⁷².

Çıkma halinin türeyiş kaynaklarından birini *yan-* fiilinin *yan-ı* ya da *yan-ın* şeklindeki ulacı teşkil ediyorsa, *y > d* sürecinden sonra ortaya çıkan *-danın* eki basitleşerek *-dan(in) = -dan* veya *-d(an)ın > -dın* şekillerini alabilirdi. Çıkma hali *-dın* ekinin mevcudiyeti her halde bu suretle izah edilebilir.

-dan ekiyle çekim eklerinin kökeni konusunu burada bitiriyoruz. Aşağıda yapım eklerine geçiyoruz. Türkçenin yapım ekleri ikiye ayrılır. Bazıları az işlek, anlamları da pek müphemdir, meselâ *-a-* (fiil türetme eki), *-m*, *-n*, *-t* ve buna benzer fiil ismi ekleri, *-(a)ç*, *-(e)ç*, *-(a)k*, *-(e)k* veya *-ba*, *-baç*, *-bağ*, *-bağa*, *-bak*, *-bal*, *-bar*, *-baş*, *-bat*, *-bay*, *-baz* vs. gibi isimden isim yapma ekleri.. Sayısı esasen bini bulur²⁷³. Bunları, önemsiz ve karanlık oldukları için, bir tarafa bırakıyoruz. Anlamı net olmayan eklerin etimolojisi prensip olarak olanaksızdır. Bunun için bizi ilgilendiren, yalnız ve yalnız herkesin bildiği işlek ekler.

B20. *-çı/-cı* eki; *-çık/-cık* eki (isimden isim türetme ekleri)

-ç⁴/-c⁴ eki meslek ve uğraşma sahiplerini ifade eder (*işçi*, *avcı* gibi). İsimden isim türeten bir ek olduğu halde Kononov'un fikrinde menşei bakımından (*-çı*, *-çi*, *-ça*, *-çä* < *-çak* (*ğ*)..) gelecek zaman ekiyle karşılaştırılmalıdır²⁷⁴. Fakat bu fikri ciddiye almak zor. Çünkü *-çı* ekiyle türemiş isimler en eski Türk anıtlarında var olduğu gibi bu ekin anlam alanı da esas itibarıyla bugünkü Türk dillerindeki gibidir²⁷⁵. Teklif edilen başka etimolojiler de inandırıcı olmaktan uzaktır²⁷⁶. Bununla beraber F. A. Ganiyev'in, bu ekin Türk menşeinin epey şüpheli olduğu hususundaki sözlerini²⁷⁷ paylaşmağa imkân yok. Şahsen biz bu çeşit eklerden haberdar değiliz.

A. C. Emre'ye göre "*-çi* morfemi *-guç* morfeminin *-i* ile uzatılmasından, önce *-guç* suretinde gelişmiş, daha sonra buradan *-çı* kısmı koparak başka isimlere de gelir olmuştur"²⁷⁸. Bu etimoloji mümkün gibi telâkki edilebildiği halde, fikrimizce *-güç* ekinden oluşan *-(y)ıcı* ekiyle *-cı* eki arasında doğrudan doğruya bağıntı yok. *-güç* (> *-(y)ıcı*) eki belki *küçe-* (*küçä-*) 'zor kullanmak'²⁷⁹ fiilinden ortaya çıktı, meselâ *ölürgüç* 'katil'²⁸⁰ (< *ölür-* + *küçe-* "öldür/mek için/ zor kullan/an/"). Buradaki

²⁷² Kuznetsov 1994, s. 130.

²⁷³ Atalay, s. 355-370.

²⁷⁴ Kononov 1980, s. 85-86.

²⁷⁵ Sevortyan, s. 91-92.

²⁷⁶ bk. Kuznetsov 1993, s. 41.

²⁷⁷ Ganiyev, s. 68.

²⁷⁸ Emre 1943, s. 80, Not.

²⁷⁹ ETS, s. 323.

²⁸⁰ ETS, s. 384.

küçe-, sonraları *-çı* eki örnek alınarak *-küçi* (*-güçi*/*-(y)ici*) şekline girmiş olacak, örneğin: *ara-yıcı* (< *ara-gu-çı* "ara/maya/ zor kullan/an/" < *ara-küçe-*).

-çı¹/-cı⁴ ekinin, bilindiği gibi, Eski Türkçede yalnız *-çı*, *-çi* biçimleri vardı. N. F. Katanov'un, *-çı*, *-çi* (*-cı*, *-ci*)... ekinin yerine Şor lehçesiyle bazı diğer lehçelerde *-çık*, *-çik* (*-çuk*, *-çük*), *-cık*, *-cik* (*-cuk*, *-cük*) lâhikasının kullanıldığı hususundaki sözleri de²⁸¹ dikkate alınır, hiç bir morfoetimoloji uzmanının, *-cı* ekinin kökenini araştırırken *çık-* fiiline eğilmemesi biraz şaşırtıyor. Bu dikkatsizlik her halde *-çı(k)* ekinin anlamlarının *çık-* fiilinin esas anlamıyla pek bağdaşmamasına atfedilebilir. Ancak bu fiilin ötedenberi çok anlamlı olduğunu da unutmamalı.

Çık- fiilinin bir anlamı: "Sonuç olarak belirlemek" *Bundan bir şey çıkmaz*²⁸². *Elinden ne iş çıkar?* diye sorabiliriz. Sanılabilir ki çok eski zamanlarda da henüz Türkçenin morfoloji dizgesi teşekkül halindeyken buna benzer bir soru duyulabilirdi: */Ol kişi (den) ne çık?* (*çık* sözcüğü *çık-ar* manasına). Ve şu cevap verilebilirdi: *İş çık!* (= "İş çıkar!"). Bu konuşmaya tanık olan biri, verilen yanıtın anlamını azıcık değiştirerek şöyle anlayabilirdi: (Ol kişi) *iş çık* (= "O adamdan iş çıkar", yani "O adam iş-çı(k)"). Ve ileride buna benzer bir soruya cevaben meselâ şu yanıtı verebilirdi: *.. ne çık?* -*Av çık* "Av çıkar", = "O avcı". *Çık-* fiilinden çıkıp yardımcı görevi olan *çık-* kelimesinden *-çık*, sonra da *-çı*, *-çi* ekinin nasıl çıktığı, kendiliğinden anlaşılır sanırız.

* * *

Eğer aynı bölümde *-çık/-cık* ekinin etimolojisi araştırılıyorsa, bunun sebebi, kolayca anlaşılacağı gibi, bu ekin de biraz yukarıda anılan *çık-* fiilinden oluşmasıdır. Esasen *-çık* ekinin *çık-*'tan başka bir fiilden ortaya çıkması düşünülemezdi.

Fakat bazı türkologlar (*Böhtlingk*, *Vambery*, *Deny*, *Ergin* vb.) *-cık* ekinin *-çak* ve *-ça* ekiyle bağlı olup bunların hafifletilmiş şekli rolü oynadığını iddia etmişler, *-çak* ekini de *çağ* (*çak*) 'vakit', 'miktar', 'ölçü' kelimesinden çıkarmak istemişlerdir²⁸³. Küçültme eki bu kelime ile ilgili değildir, kökeni olsa olsa *çak* 'küçük' kelimesi olabilir²⁸⁴.

-çık ekinin, *-çak*'a kıyasla daha eski, daha kurallı, daha işlek olması sıfatıyla²⁸⁵ herhangi bir eke bağlı olması düşünülemez.

Bir mesele varsa o da *-çık* ekinin Osmanlıcada yuvarlak ünlülü bir ek olmasıdır (*-çuk*, *-çük*). Fakat bu yuvarlaklığın - *-up*, *-um(uz)*, *-un(uz)*, *-lu*, *-suz* vs.

²⁸¹ Katanov 1903a, s. 172.

²⁸² TS-955, s. 164.

²⁸³ Deny, s. 634-35.

²⁸⁴ Kuznetsov 1993, s. 43-44.

²⁸⁵ Sevortyan, s. 110-111.

bir takım başka eklerde olduğu gibi- aslî olmadığı tahmin olunabilir. Nitekim Özbek ve Türkmen Türkçesinde ekin yuvarlak biçimlerine hemen hemen, hiç tesadüf edilmez.

Ekin ilk şekli *-çık*, *-çik* olduğuna göre, kökeninin *çık*- fiili olduğu da meydandadır. Fakat çok anlamlı *çık*- fiilinin bu defa hangi anlamından söz edilebilir? "Sona ermek", "geçmek", "giderilmek", "yok olmak" gibi anlamları gözden kaçırmazsak, meselenin haline şüphesiz yaklaşmış oluruz.

Bu itibarla küçük bir sahne tahayyül edelim. Bir önemli şahsa atlar sergileniyor, tabii nümunelik birilerden başlanarak. Önemli zat her atı bildiğince okşadıktan sonra bir tek söz söyler: "At!". Fakat sonunda sıranın bodur, çelimsiz atlara geldiğini görünce "artık görülecek at kalmadı" demek isteyen bir el hareketiyle "At *çık*!", yani "At(lar) çıktı", "At(lar) sona erdi", diye haykırır. Bu sahneye şahit olan biri (ya da birileri) "at *çık*" söz öbeğine tam mânâ vermeden sadece bir aşağılama anlamı yakaladıysa, bu tarzda anlayış "*çık*" sözcüğünü fiil olmaktan çıkarıyor, yardımcı kelime, hattâ ek haline sokuyordu. Unutmamalı ki bugünkü dilde de *-çık* eki "küçümseme ayırtısıyla da kullanılır"²⁸⁶, "Adam da var, *adamcık* ta var" sözünde olduğu gibi. Bu ekteki sevgi, şefkat, acıma gibi ayırtılar (*anneciğim*, *yavrucuk* vs.), ekin kökeni göz önünde tutulursa, sonradan gelişmiş olacak.

B21. *-lık* eki (isimden isim türetme eki)

-lık (*-lik*, *-luk*, *-lük*) ekinin birkaç anlamı var. Sıfat yapan *-lık* eki, hatta yer manası veren *-lık* eki, *-lık* ekiyle birlikte ele alınabilir. Bu bölümde *soyut isimler* yapan *-lık* ekini ele alıyoruz. *Borovkov* bu ekin kökenini ararken yeni Uygurcada kullanılan *lik* 'bol, dolgun' kelimesini anıyor²⁸⁷. *l* ünsüzü Türkçede önses durumuna gelmediğinden, *lik* sözcüğü bir alıntı olacak ki bu gibi sözlerin köken rolüne çıktığını henüz bir gören olmadı.

Başka bir hipotez makbul görünebilir. Ancak böyle görünmesi bir koşula bağlıdır ki, henüz sağlanmasına imkân yok. *-lık* ekini *ilik* ismine dayandırmak mümkün olur, hele bu ismin şu anlamları bilinse: 1) "kemiklerin iç boşluklarını dolduran yağlı madde"²⁸⁸ "bir nesnenin içini, merkezini teşkil eden (şey)"; 3) "(bir şeyin) öz(ü), temel(i)". Ne var ki ikinci ve üçüncü anlamı, birincisinin doğal devamı ve gelişmesi addedilebildiği halde -örneğin: *güzel ilik* (= "güzelin içi, özü, temeli") > *güzel-(i)lik* > *güzel-lik-* ne ETS'de ne de hattâ bugünkü lehçeleri temsil eden sözcüklerde (gerçi bazılarını görmedik) geçmediği için, tahminimiz askıda kalıyor.

²⁸⁶ Gencan, s. 105; Deny, s. 321.

²⁸⁷ bk. Sevortyan, s. 50, dipnot 23.

²⁸⁸ TS, s. 365/; 2.

B22. -lı(ğ), -sı(ğ) ekleri (isimden isim türetme eki)

-lı(ğ) (-lig, -luğ, -lüg) ekinin başlıca iki anlamı vardır. 1) "Her türlü isimden mevcut bulundurma, ihtiva etme, nefsinde taşıma ifade eden çeşitli sahiplik isimleri yapar: *baş-lı, kan-lı, boya-lı...*"; 2) "Yer, müessese, kavim ve hanedan isimlerinden... bağıllık isimleri meydana getirir...: *Ankara-lı, İstanbul-lu, şehir-li, köy-lü..*"²⁸⁹.

Böhtlingk -lı(ğ) (Yakutçada -lāh, -läh, -loh...) ekini benzer anlamı olan -la- ekinden çıkarıyordu²⁹⁰, meselâ *yumruk-la-mak* "yumrukla donatmak", yani "(yumrukla) vurmak"; *yumruk-lu* "yumrukla donatılan", "yumruğu olan". Fakat çoğu lehçelerde -lı ekinin ünlüsü geniş değil, dardır.

*Bang*²⁹¹ -lı ekiyle l ünsüzünü içinde bulunduran bazı diğer ekleri (*ile* edatı, -lık eki vb.) *il-* 'takmak' fiiline bağlıyordu: -lığ < -(i)lig/k < *il-ik*. Buradaki -ik isminin anlamı pek belirli olmadığı halde bu etimoloji yabana atılacak çeşidinden değildir. Başlıca eksikliği, çok kadim olan bir eki gene ekli olan bir kökten çıkarmak istemesidir. -ik ekini -lı ekinden daha kadim saymak için belli başlı bir kanıt var mı elimizde? Başka menşe tahminleri varsa da (bk. A1, n. 21), kusurları prensip mahiyetindedir (bk. A1).

-lığ ekinin kökenini ortaya çıkarmadaki zorluk, başındaki l ünsüzünün Türkçede önses durumunda hiç görülmemesidir. Demek oluyor ki ekteki l, kökende bulunan başka bir ünsüzün yerini tutmuştur. Bu olgunun sebebi ayrı bir soruyu oluşturacaktır.

Bazı bilginler, bir taraftan l'nin bir taraftan da ş ve sesbirimsel değişke (=allophon) leri olan s, z, t, c vb. gibi seslerin karşılıklı uygunluğunu dile getiriyorlarsa²⁹², -lığ ekini *sığ* fiiline dayandırmanın pekâlâ mümkün olduğu düşüncesi kendiliğinden ortaya çıkar. Çünkü *sug* 'su', *tuğ* 1. 'bayrak', 2. 'set', *tığ-* 'körletmek' gibi kelimelerde (bk. ETS) anlamları yönünden -lığ ekine dönüşecek hal yoktu.

Şimdi yukarıdaki soruyu da soralım. Eğer -lığ ekinin kökeni *sığ-* fiiliyse s → l değişimine ne hacet vardı? Sanılabilir ki *sığ* fiiline dayanan daha bir ekin mevcut olduğu düşünülebilir: Benzerlik ifade eden -*sığ*²⁹³ -sı eki. O da -lığ eki gibi isimden isim yapar, meselâ: *oğlan-sığ* 'çocuğa benzeyen', 'çocuksu', yani çocuk olmadığı halde bedence veya ruhça bir *çocuğa sığan*, çocuğa bedel olan biri; *kul-sığ* 'kula benzeyen', yani benliği *kula sığan* kimse.

²⁸⁹ Ergin, n. 208.

²⁹⁰ Böhtlingk, s. 157 (153).

²⁹¹ Bang 1916, s. 922.

²⁹² Kaydarov, s. 83; Baskakov 1953, s. 56.

²⁹³ ETS, s. 662.

Sahiplik ve bağlılık anlamlarına gelen, yukarıda söz ettiğimiz eki benzerlik manasını veren bu *-sığ* ekinden ayırdetmek için sonsese dokunulamazdı, zira *-sı* diye bir iyelik eki mevcuttu; önses de düşürülemezdi, çünkü *-iğ* diye başka bir ek vardı veya oluşmak üzereydi (yükleme hali eki). Şu halde en makul yol önsesin değişmesinde bulunmuştu: *-sığ* > *-liğ*. Hatırladığımız gibi aynı yol sonraları *-sa(r)*, *-(ş)ar*, *-lar* ekleri oluşurken bir daha denendi (bk. B7).

Ve önemle üzerinde durulması gereken bir husus başka var: *-liğ* ekinin, daha doğrusu *sığ* sözcüğünün ilk eklendiği isim, *eb/ev* kelimesi olacaktı. Çünkü *ev-sığ* (>*ev-liğ*) sözcüğü, *eve sığanı*, evin içinde bulunanı ve aynı zamanda *evin sahibini* (ve eşini) ifade ediyordu. Sahiplik anlamı çok önemli olduğundan *-liğ* eki, çok vakit geçmeden her malı mülkü olanın simgesi oldu, iyesi olduğu şeye sığsın sığmasın, meselâ: *atlığ* (> *atlı*) 'ata sahip olan'; 'ata binmiş olan'. Bununla beraber *-sığ/-liğ* ekinin ilk anlamı *-ki sığ-* fiiline borçludur- unutulmadı: *köylü* "köye sığan(lar)", "köyde yaşayan(lar)", "köy halkı"; *mektepli* "mektebe sığan", "okul öğrencisi" vs. Bunlara ilâveten Yukatçadaki şu misallere bakalım: *uhaattah uu* 'fıçıdaki su', *hamsalaah tabah* 'pipodaki tütün'²⁹⁴.

Görüldüğü gibi, burada önerilen kanaat, *-li(ğ)* ekinin iki anlamlılığının sebebinin tabii bir şekilde açıklamakta, bu da başka tahminlere karşı üstünlük sağlamasına imkân vermektedir.

B23. *-sız* eki (isimden türetilen isim)

-sız eki bilindiği gibi, *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* ekinin menfisidir²⁹⁵. Bu ekle ilgili bazı tahminleri yukarıda andık (bk. A1, n. 22). Bitişim kuramına dayanan varsayımlar arasında en az üçü dikkate değer: 1) *süz-*, *sız-*, *çüz-*, *çöz-* 'ayırarak', 'ayırdetmek', 'çözmek' vs.²⁹⁶; 2) *sı-/mak/* + *-z* (bir nevi isim)²⁹⁷; 3) Karaçay-Balkar Türkçesinde var olup kökeni bir olan *sık-*, *sıt-* 'çıkarmak', *sir-* '(birçok) şeysiz kalmak' fiilleri²⁹⁸. Gerçi sayılan fiillerden bazıları ve birçok anlamları ETS de geçmiyor. Sonra bilginler sözü geçen fiillerin eke dönüşme sürecini örnekler vermekle izlemiyorlar, ancak öne sürülen fikirler önemsiz sayılamaz. Bununla birlikte bizim tahminimiz yukarıda sayılanlardan biraz farklıdır.

Orhon yazıtları zamanında *-sız* eki uyumlu ekler grubuna dahildi: *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz*²⁹⁹. Bununla beraber uyumsuz Özbekçe Türkçesinde ekin biricik biçimi *-siz*'dir. Daha bir takım lehçelerde (Tatarca, Nogayca, Uygurca, Kazakça..) yalnız

²⁹⁴ Haritonov, s. 134.

²⁹⁵ Ergin, n. 209.

²⁹⁶ Vambéry, s. 155-56.

²⁹⁷ Bang 1927, n. 40-41.

²⁹⁸ Habiçev, s. 42.

²⁹⁹ Bombacı, s. 92.

düz (-sız, -siz) biçimlere yer verilmesi³⁰⁰, yuvarlak biçimlerinin ikincil olduğunu düşündürüyor. Bunun için biz Vambery ve Habiçev'in söz ettikleri fiillerden *sız*-fiiline dayanacağız; onlardan farklı olarak bu fiile daha çok "erimek", "sızmak" anlamlarını yakıştırmaktayız³⁰¹.

"Divanü-Lûgati't-Türk"teki *yağ sızdı* (=‘eridi’) cümlesi Türkçenin morfoloji sistemi henüz kurulmak üzereyken *yağ sız* şeklindeydi. Öyle ise *yağ sız kel yok* (=‘gelme’), cümlesi "yağ sız/mışken/ ("erimişken") gelme", yani "yağsız gelme" şeklinde anlaşılabilir. Şu halde *sız* sözcüğünün ilk safhalarda, henüz ek olmadan, *yağ, kar, buz, küç (güç), tın* (‘soluk’) vs. gibi erimekle yok olmaya istidadı olan nesnelere simge olan isimlere katıldığı düşünülebilir. Meselâ: *küç sız kel/tük/* "güçsüz geldi" (yani "gücü kuvveti erimiş (olarak) geldi"). *Sız* fiili ek haline gelirken ne sonsesini yitirebildi (nitekim *-sı* eki malûm), ne de önsesini (*-ız* eki de biliniyor); *-sız* şeklinde kaldı.

B24. -(ı)ncı eki (sıra sayı sıfatları)

Bitişimciler *-ıncı* ekinin etimolojisi meselesine hiç yanaşmadılar, kaynaşmacılar bir takım tahminde buldukları halde³⁰², hiç biri munis görünmüyor (bk. A1, n. 23).

Eski Türkçede *üçünç, törtünç, onunç* şekillerinin yanında *üçünç(i), törtünç, tokuzünç, onunç* gibi düzlük -yuvarlaklık uyumu tanımayan şekiller, Özbek Türkçesinde *üçünçi, ununçi* gibi şekiller, Kazak Türkçesinde ve bazı diğer lehçelerde buna benzer şekiller³⁰³ ekin kökeni aranırken düz biçimlerinin esas tutulması gerektiğinin bir delili sayılabilir.

Şimdi "reel konuşmaların şartlı olarak ihyası" usulünü tatbik etmek üzere şu sahneyi gözümüzün önüne getirelim. Bir âmir, emrindeki bir kaç kişiyi sıraya dizmek istiyor, ama bu sırada kimin birinci (ikinci, üçüncü...) olacağı sorununu da gözden çıkırmıyor. Şöyle der: Şimdi saymağa başlıyorum, siz de sıra ile çıkıp soluma dizilin. Sen *bir*'den sonra çık, sen *iki*'den sonra çık, sen *üç*'ten sonra çık... Eski Türkçede son cümlelerin almış olacağı şekil şuydu: *sen bir kin çık, sen iki kin çık, sen üç kin çık...*

Bildiğimiz kadarıyla *kin* sözcüğü Eski Türkçenin oldukça işlek sontakılarından biriydi; *çık* fiiliyse burada -nihayet!- başlıca anlamıyla kullanılmaktadır. *bir kin çık* söz öbeği problemsiz ekli kelime haline geldi: *bir-kin-çık* > *bir-(k)in-çık* ya da *bir-(k)in-ç(ık)* > *bir-in-çi* (*bir-in-ç*) > *bir-in-ci*. Bunun gibi *iki kin çık* önce *ik(i)-*

³⁰⁰ İshakov 1956a, s. 151.

³⁰¹ bk. ETS, s. 506.

³⁰² bk. Kononov 1954, s. 268-272; Şçerbak 1977, s. 146-49.

³⁰³ İshakov 1956b, s. 192-93.

kin-çı(k) > ik-kin-çlı, sonra da iki-ñ-çlı, iki-ncı oldu, üç kin çık > üç-(k)in-ç(ık), ya da üç-(k)in-çı(k) > üç-in-ç, üç-in-çi > üç-in-ci > üç-ün-cü oldu vs.

B25. -leyin eki (bir zaman zarfı)

Muharrem Ergin şöyle yazar: "Bu ek isimden fiil yapma eki olan *-la, -le* ile *-i, -i* gerundium ekinin birleşerek bir tek ek haline gelmesi, sonra *n* instrumental ekinin de benliğini kaybedip bu birliğe katılması ile meydana gelmiştir. Şu halde ekin aslı *-la-y-ı-n, -le-y-i-n'*dir... Eski Türkçede gerundiumun *-u, -ü* şekli ile ekin ilk şeklini *-layu, -leyü* olarak görüyoruz: *ançulayu* "öylece" misalinde olduğu gibi. Sonradan buna *-n* instrumentali katılmış ve vokal uyumu tatbik edilmiştir"³⁰⁴.

Buna benzer etimolojiye *Deny*'nin³⁰⁵ ve *Kononov*'un³⁰⁶ gramerlerinde de raslıyoruz. Gerundium meselesi (*-yü, -yu > -yi, -yl, hattâ -yin, -yın*) soru doğurmaz: *-yü/-yi(n)* eki ulaş olmasına ulaş. Fakat birinci unsurun isimden fiil yapan *-le, -la-* eki olabileceğini akıl almıyor. Bunun iki sebebi vardır.

Bunların biri şu ki gerek *Deny*'nin gerekse *Ergin* ve *Gencan*'in³⁰⁷ verdikleri misallerden anlaşıldığı üzere *-leyin, -layın* ekinin, sık sık *kendi, deniz, güvercin, erkeğin, gökteki, evvelki, didüg-ü-m* vs. gibi fiile dönüşemeyecek sözcüklere katıldığı tespit ediliyor. Filhakika *kendilemek, güvercinlemek, göktekilemek, didügümlemek* vs. gibi fiiller tasavvur edilebilir mi? Gerçi *akşam-lamak, sabah-lamak, sulamak* diye fiiller vardır, ama *akşam-la-yu/akşam-la-yın, sabah-la-yu/sabah-la-yı(n), su-la-yu/su-la-yu(n)* gibi ulaşların ifade ettiği anlamlardan "akşam vakti", "sabah vakti", "su gibi" gibi anlamlara ne suretle geçildiğini anlamak mümkün değildir, yazarlar da herhangi izahtan kaçınıyorlar.

Deny, İ. Giganov'un "Rusça-Tatarca Sözlük"ünden³⁰⁸ aldığı örneklerden biri ile *-leyin* ekinin kökenini bulmamız için elimize hazır bir anahtar veriyor: *hatun-layın* veya *hatun-dayın* 'bir kadın gibi' ("comme une femme")³⁰⁹. Bu misalin şahadet ettiği gibi, *-leyün, -layu, sonraki -leyi, -layı ve -leyin, -layın* biçimlerini bildiğimiz ek, *d*'nin *l*'ye dönüşmesi ile yukarıdaki biçimlerde ortaya çıkıveren *de-yü* → *de-yi* (şimdiki *diye*) ulacından başka bir şey değildir.

Bildiğimiz gibi, *di-y-e* gerundiumu "artık edat durumuna düşmüş gibidir: *böyledir diye... geldin diye...* örneklerinde olduğu gibi"³¹⁰. Esasen Eski Türkçede bile *te-yü/te-yi(n)* ulacı edat durumuna düşmüş gibiydi, o zaman da *gibi, olarak*

³⁰⁴ Ergin, n. 225.

³⁰⁵ Deny s. 598.

³⁰⁶ Kononov 1956, s. 284.

³⁰⁷ Gencan s. 272.

³⁰⁸ Slovar rossiysko-tatarskiy SPb., 1804, s. 389.

³⁰⁹ Deny, s. 597.

³¹⁰ Ergin, n. 583.

anlamına gelirdi³¹¹. Bu ulacın *n*'li şekli de vardı: *teyin*³¹². *teyü/deyü*, *teyin/deyin* ulacı *-leyi/-layu* ve *-leyin/-layın* eki olunca 'diye', 'gibi,' 'olarak' anlamlarını muhafaza etti: *ançulayu* = 'öyle diye', 'öyle gibi', 'öylece'; *güvercinleyin*= 'güvercin diye', 'güvercin gibi' ("comme un pigeon")³¹³ vs.

-leyin eki vakit kavramı ifade ediyorsa, 'gibi' anlamına gelmiyor, sanki bu defa nihayet ayrı bir birim olduğunu ispata çalışıyor. Fakat yer anlam değişikliği kolayca anlaşılır çeşidindedir:

gece deyi(n) ("diye") *yattı* → *gece-leyin yattı*

sabah deyi(n) ("diye") *çıktı* → *sabah-leyin çıktı*

C. KISA SONUÇLAR

Çalışma tamamlandıktan sonra sonuçlar çıkarıldı. Fakat biz sonuç çıkaracağımıza iki *cetveli* (listeyi) vermekle yetinmek niyetindeyiz. Birincisi, *ek listesi*'dir. Bu listede her ekin dayandığı köken veya sözü edilen ek birleşikse, iki kökten ya da bir kökenle bir ek, hatta sadece bir ek (*-u*, *-ı*, *-a* ulacı *-ur*, *-ır*, *-ar* zaman ekinden ayrıldığı gibi) gösterilmiştir. İkinci liste, *köken listesi*dir. Listelerin esasını bu yazıda gözden geçirdiğimiz ekler teşkil eder. Fakat çalışmada değinmediğimiz bazı ekler de veriliyor.

Sonuç olarak yalnız şunu belirtelim ki, kökenini aradığımız ek, bir ekli kökene dayanıyorsa, her zaman yeni, az çok "genç" ekler grubuna dahildir; yalın (eksiz) kökenden çıkarılıyorsa, eski, hattâ çok eski olabilir, fakat teorik olarak yeni olması da mümkündür.

Bu bakımdan "genç ekler" grubuna şu ekler dahil edilebilir:

1) *-arı*, 2) *-(ı)yor*, 3) *-ki* (ve *-taki*), 4) *-lar*, 5) *-leyin*, 6) *-madan*, 7) *-sa(r)*, 8) *-(ş)lar*, 9) *-ta*, 10) *-(y)a*, 11) *-(y)acak*, 12) *-(y)alı*, 13) *-(y)ısar*.

Öte yandan *-tu/-dı* biçimi *-tuk/-duk*'tan, *-(ı)r*, *-(a)r* biçimleri *-(y)ur*'dan, *-t-* ve *-ır-* biçimleri *-tur*'dan, *-ın* biçimi *-nın*'dan, *-sa* biçimi *-sar*'dan, *-a* biçimi *-ka/-ga*'dan, *-arı* biçimi *-karu/-garu*'dan, *-(y)u/--(y)a* ulaç eki *-(y)ur/--(a)r* ekinden, *-(y)ış* eki *-(ı)ş*'tan daha genç olmalıdırlar.

Ancak "yaşlı" olsun "genç" olsun, hiç bir ek *kaynaşma* yoluyla (yani iki-üç ek bir bütün teşkil etmek suretiyle) kurulmuş değildir. Başlıca sonuç budur.

³¹¹ ETS, s. 545.

³¹² ETS, s. 545, 655.

³¹³ Deny, s. 597.

Liste 1: EK LİSTESİ.

(Köşeli ayraç içinde bu yazıda ekin görüldüğü bölüm gösteriliyor).

1. *-(a)l-* (yapım eki) /**B11**/ <*kal-*
-ala- bk. *-ele-*
-ar bk. *-(ş)ar*
-(a)r bk. *-(ı)r*
2. *-arı* (eski yönelme hali) /**B17**/ <*kör-* + *-ü/-ı* (ulaç)
3. *-ça* 1 (zarf eki) /**B20**/ < 1) *çak/çağ* 'zaman'; 2) *çap* 'miktar', 'ölçü', *-ça* II
bk. *-çak*.
4. *-çak* (küçültme eki) /**B20**/ <*çak* 'küçük'.
5. *-çı* (<*-çık*) (yapım eki) /**B20**/ <*çık-* ("sonuç olarak belirlemek")
6. *-çık* (küçültme eki) /**B20**/ <*çok-* ("sona ermek")
7. *-ele-* (yapım eki) <*ekle-* ("gayret sarfetmek")
8. *-ğıl/-ğın* (eski emir kipi) /**A1; B11**/ <*kıl-*
9. *-ık* (yapım eki) /**B11**/ <*-ık-* (bk. n. 10)
10. *-ık-* (eski edilgen çatı) /**B11**/ <*kıl-*
11. *-ıl-* (edilgen çatı) /**B11**/ *kıl-*
-ın (ilgi hali) bk. *-nın*
-ın (yapım eki) bk. *-kın* (n. 17)
12. *-ın-* (edilgen çatı; dönüşlü çatı) /**B11**/ <*-ıl-* (*l>n*)
13. *-(ı)ncı* (sıra sayıları) /**B24**/ <*kin* 'sonra' + *çık*
14. *-(ı)r* (<*-(y)ur*) (geniş zaman) /**B1**/ <*yürü-*
-ır- (ettirgen çatı) bk. *-tır-*
15. *-(ı)ş-* (işteş çatı) /**B12**/ <*üş-*
-(ı)t- (ettirgen çatı) bk. *-tır-*
16. *-(ı)yor* (şimdiki zaman) /**A0; B2**/ <*yoru-* + *-r*
-kan (*-gan*) bk. *-(y)an*
-karu bk. *-arı*
17. *-kın/-ğın* (yapım eki) /**B11**/ <*kıl-* (*l>n*) (bk. n. 11).

- ki ("bulunan") bk. -taki
18. -la- (yapım eki) /B11/ eyle-/ayla- ('işlemek', 'yapmak')
19. -lar (çokluk eki) /B7/ <sa- 'saymak' + -yu (ulaç)
20. -leyin (zaman zarfı eki) /B25/ <te-/de- + -yı(nı) (ulaç)
21. -lı (<-liğ) (yapım eki) /B. 22/ <sığ-
22. -lık (yapım eki) /B21/ <ilik (?)
23. -ma- (<-bat-) (olumsuzluk eki) /B14/ <bat-
24. -madan (ulaç) /B14/ bat- + -i(n)/-a(n) (ulaç)
25. -mak (mastar, eylemlilik) /B10/ <bak
26. -maz (<-mas) (geniş zamanın olumsuzu) /B10/ <bas-
27. mı (<mu) (soru edatı, soru eki) <bu
28. -miş (duyulan geçmiş zaman) /B4/ <bi(r) iş
29. -nın (ilgi hali) /B15/ <nen 'mal'
30. -sa (<-sar) (şart kipi) /B7/ <sa- 'say-' + -yu (ulaç)
31. -sı (<-sığ) (yapım eki) /B22/ <sığ-
32. -sın (//çun, -zun) (3. şahıs emir eki) <şu(n)
33. -sız (yapım eki) /B23/ <sız- 'erimek'
34. -(ş)ar (üleştirme sayıları) /B7/ <sa- 'say-' + -yu (ulaç)
35. -ta (bulunma hali) /B18/ <takıl-
36. -taki (<-ta + -kı) /B18/ <takıl-
37. -tan (çıkma hali) /B19/ <yan- 'dön-'
- tı (görülen geçmiş zaman) bk. -tık
38. -tık (<-tuk) (eylem ismi; eski görülen geçmiş zaman) <tüke- 'tüken'
39. -tır- (<-tur-) (ettirgen çatı) /B13/ <tur- 'dur-'
- ükle- (yapım eki) bk. -ele-
40. -(y)a (<-ka/-ğa) (yönelme hali) /B17/ <kör- 'gör-'
41. -(y)a (<-ka/-ğay) (istek kipi) <kay- 'yönel-', 'başvur-'
42. -(y)a (<-(y)u) (bitişik ulaç) /B17/ <-(ı)r/-(a)r (n. 14)
43. -(y)acak (beklenen gelecek zaman) /B5/ <küs-/küt- 'bekle-' + çak 'zaman'
44. -(y)alı (ulaç) /B9/ <kal- + -ı (ulaç)

45. -(y)an (ortaç) <kan- ‘yerine gel-’, ‘gerçekleş-’
 46. -(y)ası (<-ğusu/-ğası) (bir dilek ortacı) /B6/ <küse- ‘dile-’
 -(y)ı (ulaç) bk. -(y)a (n. 42)
 47. -(y)ı (<-ni; -iğ) (yükleme hali) /B16/ <an ‘o’ + ok/uk ‘asıl’
 48. -(y)ıcı (yapım eki) /B29/ <küçe- ‘zor kullan-’
 49. -(y)ınca (ulaç) <kin ‘sonra’ + çağ ‘zaman’
 50. -(y)ıp / -(y) ib (<-(ı)b/-(ı)p; -(ı)ban/-(ı)pan) (ulaç) /B8/ <ba- ‘bağla’; ban-
 ‘kendine bağla-’
 51. -(y)ısar (eski gelecek zaman eki) /B6/ <küse- ‘dile’ + -r (n. 14)
 52. -(y)ış (<-(ı)ş) (fiil ismi) /B12/ <-(ı)ş- (n. 15)
 -(y)u (ulaç) bk. -(y)a (n. 42)

Liste 2: KÖKEN LİSTESİ

(Köşeli ayraç içindeki rakam, 1 n.lı listedeki numarayı gösterir)

1. an ‘o’ /47/
2. ayla- bk. eyle-
3. ba- ‘bağla-’ /50/
4. bak- /25/
5. ban- ‘kendine bağla-’ /50/
6. bas- /26/
7. bat- /23, 24/
8. bir /28/
9. bu /27/
10. çağ /3, 49/
11. çağ I ‘zaman’ /3, 43/
12. çak II ‘küçük’ /4/
13. çap ‘miktar’, ‘ölçü’ /3/
14. çık- /5, 6, 13/
15. de- bk. te-
16. ekle- ‘gayret sarfet-’ /7/

17. *eyle-* ‘işle-’; ‘yap-’ /18/
18. *ilik* /22/
19. *iş* /28/
20. *kal-* /Л, 44/
21. *kan-* ‘yerine gel-’, ‘gerçekleş-’ /45/
22. *kay-* ‘yönel-’, ‘baş vur-’; ‘dikkat et-’ /41/
23. *kıl-* /8, 10, 11, 17/
24. *kin* ‘sonra’ /13, 48/
25. *kör-* ‘gör-’ /2, 40/
26. *küçe-* ‘zor kullan-’ /48/
27. *küs-* ‘bekle-’ /43/
28. *küse-* ‘dile-’ /46, 51/
29. *küt-* bk. *küs-*
30. *nen* ‘mal’ /29/
31. *ok* ‘asıl’ /47/
32. *sa-* ‘say-’ /19, 30, 34/
33. *sığ-* /21, 31/
34. *sız-* ‘eri-’ /33/
35. *şu(n)* /32/
36. *tağıl-* /35, 36/
37. *te-* ‘de-’ /20/
38. *tur-* ‘dur’ /39/
39. *tüke-* ‘tüken-’ /38/
40. *uğ* bk. *ok*
41. *üş-* /15/
42. *yan-* ‘dön-’ /37/
43. *yoru-* ‘yürü-’ /16/
44. *yürü-* /14/

KAYNAKLAR

- Abdullayev A. Z.* 1974 Razvitiye napravitel'nogo padeja v tyurkskih yazıkah // Sparche, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Ber.
- Abdullayev F.* 1960. -çi affiksining genezisiga dair // Üzbek tili va adabiyeti masalaları. n. 6. Taş.
- Aganin R. A.* 1959. Povtori i odnorodniye parniye soçetaniya v sovremennom turetskom yazıke. Mos.
- Ahmetgaleeva Ya. S.* 1979. İssledovaniye tyurkoyazıçnogo pamyatnika "Kisekbaş kitabı". Mos.
- Annanurov A.* 1974. Türkmen dilinde hal işlik formaları (tarıhı aspektde). Aşg.
- Arakin V. D.* 1976. K istorii izafeta v tyurkskih yazıkah // Tyurkologičeskiye issledovaniya. Mos.
- Arat R. R.* 1951. Edip Ahmed B. Mahmud Yükneki. Atebetü'l Hakayık. İst.
- Atalay B.* 1941. Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme. İst.
- Baha M.* Yeni Türkçe Gramer. İst.
- Bang W.* 1916. Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen. 2. Stück // SPAW, B. XXXVII. Ber.
- , 1917. Vom Köktürkischen zum Osmanischen // APAW 1919, n. 5.
- , 1918. Monographien zur türkischen Sprachgeschichte // Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philol. -hist. K1., 12. Abhandlung. Heidelberg.
- , 1923. Das negative Verbum der Türksprachen // SPAW, Jahrgang 1923, XVII. Sitzung der philol. -hist. Klasse. Ber.
- , 1927. Das privative Suffix *-siz* // Ungarische Jahrbücher. B. VII. H. I. Ber. u. Leip.
- , 1930. Turkologische Briefe aus dem Berliner ungarischen Institut. V // Ungarische Jahrbücher, X, 1-2. Ber. -Leip.

Banguoğlu T. 1940. Ana hatlarıyla Türk Grameri. İst.

Baskakov N. A. 1950. Karakalpakskiy yazık. Çaştı reçı i slovoobrazovaniye. (Doktora tezi; daktilografi). Mos.

—————, 1951. Priçastiye na *-dı/-tı* v tyurkskih yazıkah // Trudı Moskovskogo instituta vostokovedeniya, n. 6.

—————, 1952. Karakalpakskiy yazık. II. Fonetika i morfologiya... Mos.

—————, 1953. K voprosu o proishojdenii formı na *-sa/-se* ve tyurkskih yazıkah // Akademiku V. A. Gordlevskomu k yego semidesyatipyatiletiyu Mos.

—————, 1978. Mehanizm agglyutinatsii i protsessı grammatikalizatsii samostoyatelnih slov v tyurkskih yazıkah // VYa, n. 6.

Batmanov İ. A. 1934. Kategoriya vremeni skazuemogo v turetskih yazıkah // Sbornik nauçnih trudov Uzbekskogo nauçno-issledovatel'skogo instituta kulturnogo stroitelstva. T. I, vıpusk 2. Taş.

Bogoroditskiy V. A. 1953. Vvedeniye v tatarskoye yazıkoznaniye v svyazi s drugimi tyurkskimi yazıkami. İzdaniye 2-e. Kaz.

Bombaci A. 1952. Probleme der historischen Lautlehre der türkischen Sparche. // Ural-Altäische Jahrbücher, B. XXIV, H. 3-4. Wiesbaden.

Borcakov A. 1970. İmya deystviya na *-ası, -eesi* v turkmenskom yazıke // İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR. Seriya obşçestvennih nauk, n. 1. Aşh.

Borovkov A. K. 1963. Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv. Mos.

Böhtlingk O. 1851. Über die Sparche der Jakuten. SPb.

Brockelmann C. 1917. 'Alı's Qişsa'i Jūsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur // APAW..., n. 5.

—————, 1951-54. Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens. Leiden.

Caferoğlu A. 1931. Abu Hayyân. Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk. İst.

—————, 1958. Azeri Türkçesinde *-uban/-üben* eki // Jean Deny armağanı. Ank.

- , 1971. Türkçemizdeki *-gil* ve *-gil* emir eki // TDAY-Bell. 1971.
- Castren A.* 1857. Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre. SPb.
- Deny J.* 1921. Grammaire de le langue turque (dialecte Osmanlı). Paris.
- Dmitriyev N. K.* 1940. Grammatika kumıkskogo yazıka. Mos.-Len.
- , 1948. Grammatika başkirskogo yazıka. Mos.-Len.
- , 1955. Sootvetstviye *r//d//g//z//z//y*. // İSGTYa, I. Fonetika. Mos.
- Doerfer G.* 1972. Der Imperativ im Haladsch. // Finnisch-ugrische Forschungen. B. 39, H. 3. Helsinki.
- Dulzon A. P.* 1972. Proishojdeniye altayskih pokazateley mnojestvennogo çisla // ST, n. 2.
- Ediskun H.* 1963. Yeni Türk Dilbilgisi. İst.
- Emre A. C.* 1943. Türkçede isim temelleri. İst.
- , 1945. Türk Dilbilgisi. İst.
- Ergin M.* 1962/1967. Türk Dil Bilgisi. İst. (1967-Sofya).
- ETS (=Eski Türkçe Sözlük) 1969. Drevnetyurkskiy slovar. Len.
- Foy K.* 1903. Azerbajğanische Studien mit einer Charakteristik des Südtürkischen // Mitteilungen des Seminars für orientalische Sparchen. Westasiatische Studien, VI, Abt. 2. Ber.
- Gadjiyeva N. Z.* 1973. Osnovniye puti razvitiya sintaksiçeskoj strukturi tyurkskih yazıkov. Mos.
- Ganiyev F. A.* 1974. Suffiksальноe slovoobrazovaniye v sovremennom tatarskom literaturnom yazıke. Kaz.
- Gencan T. N.* 1966. Dilbilgisi. İst.
- Grammatika altayskogo yazıka... 1869. Kaz.
- Grönbeck K.* 1936. Der türkische Sprachbau. I. Kopenhagen.
- Grunina E. A.* 1976. O forme nastoyaşçego-buduşçego na *-(°)r* v tyurkskih yazıkah // Tyurkologiçeskiye issledovaniya. Mos.

—————, 1933. K istorii tyurkskogo zaloga: refleksiv, passiv // Vestnik ŧelkovogo puti. Voprosı tyurkskoy filologii. Vıpusk II. /Mos./

Gulyamov A. G. 1955. Problemi istoričeskogo slovoobrazovaniya uzbekskogo yazıka. I. ADD. Taş.

Habişev M. A. 1972. İmennoye slovoobrazovaniye i formoobrazovaniye v karaçayevo-balkarskom yazıke. ADD. Baku.

Haritonov L. N. 1947. Sovremenniy yakutskiy yazık. Yakutsk.

Hatiboğlu V. 1974. Türkçenin ekleri. Ank.

Ishakov F. G. 1956a. İmya prilagatelnoye. 1956b. Çislitelnoye. // İSGTYa, II. Morfologiya. Mos.

Johanson L. 1976. Das tschuvaschische Aoristthema // *Orientalia Suecana*, vol. XXIII-XXIV. Uppsala.

—————, 1981. Pluralsuffixformen im Südtürkischen // *Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1981. n. 9.* Wiesbaden.

Karimov K. 1962. "Kutadđu bilig" tilida kelişik kategoriyasi. Dissertatsiya na soiskaniye učenov stepeni kandidata filologičeskih nauk (=master tezi; daktilografi). Toş.

Kaşgarlı Mahmud. 1940. Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi. Çeviren *Besim Atalay*. C. II. Ank.

Katanov N. F. 1903a. Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka. Kaz.

—————, 1903b. Opıt... (bk. yukarıda). Prilojeniye k Učenım zapiskam Kazanskoo universiteta za 1902 god. Dekabr. Kaz.

Kaydarov A. T. 1986. Struktura odnoslojnih korney i osnov v kazahskom yazıke. Alma-Ata.

Kononov A. N. 1939. Turetskaya glagolnaya forma na "mış" // Učenıye zapiski LGU, n. 20. Seriya filologičeskih nauk, vıpusk I.

—————, 1954. Tyurkskiye etimologii // Učenıye zapiski LGU, n. 179. Seriya vostokovedçeskih nauk, vıpusk 4.

- _____, 1956. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka. Mos.-Len.
- _____, 1960. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazıka. Mos.-Len.
- _____, 1965. Opıt rekonstruksii tyurkskogo deepriçastiya na $-(^{\circ})p$, $-(^{\circ})b$, $-(y)^{\circ}b$, $-(^{\circ})pan...$ // VYa, n. 5.
- _____, 1967. Tyurkologiçeskiye etyudı... II. K rekonstruksii affiksa glagolnogo otritsaniya $-pa/-pä$, $-ba/-bä$, $-ma/-mä$ // İstoriko-filologiçeskiye issledovaniya. Sbornik statey k 75-letiyu akademika N. İ. Konrada. Mos.
- _____, 1969. Pokazateli sobiratelnosti-mnojestvennosti v tyurkskih yazıkah. Len.
- _____, 1971. O fuzii v tyurkskih yazıkah // Struktura i istoriya tyurkskih yazıkov. Mos.
- _____, 1976. O prirode tyurkskoy agglyutinatsii // VYa, n. 4.
- _____, 1980. Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov VII-IX vekov. Len.
- _____, 1983. Yeşçe raz o genezise tyurkskogo aorista // ST, n. 1.
- Korkina E. İ.* 1970. Nakloneniya glagola v yakutskom yazıke. Mos.
- Korkmaz Z.* 1969. $-ası$, $-esi$ gelecek zaman isim-fiil (participium) ekinin yapısı üzerine // TDAY-Bell. 1968.
- Kormuşin İ. V.* 1968. Kategoriya kauzativnosti v altayskih yazıkah. AKD. Len.
- _____, 1974. Yavleniye fuzii v istorii altayskih yazıkov i yego znaçeniye dlya reşeniya problemı obşçnosti altayskih yazıkov // Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Ber.
- Kotwicz W.* 1953. Studia nad jezykami altajskimi. Krakow (Rusçaya Tercümesi: 1962. Mos.)
- Kowalski T.* 1932. Dialectes Türks—osmanlis // Encyclopédie de l'Islam, t. IV.

—————, 1936. Zur semantischen Funktion des plural-suffixes *-lar, -lär* in den Türksprachen. Krakow.

Kuznetsov P. İ. 1950. Uslovniy period turetskogo yazıka. ASD. Mos.

—————, 1954. Liçniye affiksı v turetskom yazıke // Trudi Voennoy instituta inostrannıh yazıkov, n. 5, Mos.

—————, 1956. K voprosu o perifrasticheskih formah turetskogo yazıka // Kratkiye soobşçeniya İnstituta vostokovedeniya, vıpusk XVIII. Mos.

—————, 1960. Proishojdeniye prošedşego vremeni na *-dı* i imen deystviya v tyurkskih yazıkah // Tyurko-mongolskoye yazıkoznanıye i folkloristika. Mos.

—————, 1980a. K obosnovaniyu teorii verbalnosti tyurkskogo predlojeniya // ST, n. 3, ST, n. 4.

—————, 1980b. Yavlyayetsya li stroy tyurkskih yazıkov iznaçalno imennım? // VYa, n. 6.

—————, 1980c. Genezis tyurkskogo aorista // ST, n. 6.

—————, 1981. Vozniknoveniye i znaçeniya tyurkskih preteritov // ST, n. 5.

—————, 1982. Sistema funktsionalnih form glagola v sovremennom turetskom yazıke // ST, n. 1.

—————, 1983a. Sistema funktsionalnih form glagola v sovremennom turetskom yazıke. ADD. Mos.

—————, 1983c. O proishojdenii infinitiva na *-mak* // ST, n. 3.

—————, 1985. Glagol *tur-* (*tar-*) i ponuditelnyy zalog. // ST, n. 6.

—————, 1986. O proishojdenii affiksov glagolnogo otritsaniya *-ba/-bä, -pa/-pä, -ma/-mä* // ST, n. 5.

—————, 1988. O proishojdenii form vtorogo litsa povelitelnogo nakloneniya v tyurkskih yazıkah // Voprosı sovetskoy tyurkologii. Materialı IV Vsesoyuznoy tyurkologičeskoj konferentsii. Çast I. Aşh.

—————, 1990. O proishojdenii tyurkskih affiksov *-sa(r), -(ş)ar, -lar* // ST, n. 4.

- Kuznetsov P. I.* 1992. İnvaryantniye znaçeniya i proishojdeniye tyurkskih zalogovih form // Tyurkologiya, n. 2. Baku.
- , 1993. Etimologii semi tyurkskih imennih slovoobrazovatelnih affiksov (-žy, -žyq, -ža, -ly, -lyq, -syz, -ynžy) // Vestnik ŧelkovogo puti. Voprosı tyurkskoy filologii. Vıpusk II. Mos.
- , 1994. O proishojdenii tyurkskih padejnih affiksov // VYa, n. 2.
- Maksimov V.* 1867. Opıt issledovaniya tyurkskih dialektov v Hudavendgâre i Karamanii. SPb.
- Malov S. Ye.* 1951. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Mos.-Len.
- Mamedov A. M.* 1970. Drevnetyurkskaya aktsentuatsiya i nekotoriye voprosı razvitiya fonologičeskih sistem tyurkskih yazıkov // ST, n. 5.
- Mansuroğlu M.* 1958. Türkçede -ğay/-gey eki ve türemeleri // Jean Deny armağanı. Ank.
- Melioranskiy P. M.* 1899. Pamyatnik v çeŧt Kül-Tegina. SPb.
- , 1900. Arab-filolog o turetskom yazıke. SPb.
- Meliyev K.* 1964. İmena deystviya v sovremennom uygurskom yazıke. Mos.
- Menges K. H.* 1976. Aus dem Gebiet der altaischen Suffix-Morfologie... // Hungero-Turcica. Studies in honour of Julius Németh. Budapest.
- Meninski M.* 1680. Linguarum orientalium turcica... seu Grammatica turcica. Viennae.
- Necmi İ.* 1933. Türkçe gramer... İst.
- Nedjib.* 1870. Grammaire élémentaire de la langue ottomane. Constantinople.
- Németh J.* 1912. Die türkisch-mongolische Hypothese // Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. B. 66., H. IV. Leip.
- Orkun N. H.* 1936. Eski Türk Yazıtları. İst.
- Oruzbayeva B. O.* 1955. Formı proŧedŧego vremeni v kirgizskom yazıke. Frunze.
- Poppe N.* 1952. Plural suffixes in the altaic languages // Ural-Altische Jahrbücher. B. 24, H. 3-4.

Psyanchin V. Ş. 1975. İstoriya razvitiya form grammatičeskikh kategoriy imennih çastey reçi başkirskogo i tatarskogo yazıkov // Voprosı başkirskogo yazıkoznaniya. Ufa.

Radloff W. W. 1897. Die alttürkischen Inschriften der Mongolei... Neue Folge. SPb.

Ramstedt G. J. 1924. Die Verneinung in den altaischen Sprachen // Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, LII. Helsinki.

—————, 1952. Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. Formenlehre. Helsinki. (Rusçaya tercümesi: 1958, Mos.)

Redhouse J. W. 1846. Grammaire raisonnée de la langue ottomane. Paris.

Samoyloviç A. N. 1913. (Soobşçeniye..) // Zapiski Vostoçnogo otdeleniya Russkogo arheologičeskogo obşçestva, T. XXI, vıpusk IV. SPb.

Serebrennikov B. A. 1964. K voprosu o proishojdenii elementa *k* (*g, q, v*) v okonçanii datelno-napravitelnogo padeja v tyurkskih yazıkah // Kratkiye soobşçeniya instituta narodov Azii. n. 83. Mongolovedeniye i tyurkologiya. Mos.

—————, 1970. O nekotoryh çastnih detalyah protsessa obrazovaniya affiksa mnojestvennogo çisla *-lar* v tyurkskih yazıkah // ST, n. 1.

—————, 1971. Tyurkologičeskiye etyudy // Voprosı tyurkologii. Baku.

—————, 1976a. Zametki po istorii tyurkskih yazıkov // Tyurkologičeskiye issledovaniya. Mos.

—————, 1976b. K probleme proishojdeniya affiksov stradatel'nogo zaloga *-l-*, *-yl-/il-*, *-N-*, *-yn-/in-* v tyurkskih yazıkah // ST, n. 2.

—————, 1981. Opravdanı li primenenniye zdes metodi issledovaniya? // ST, n. 6.

Sevortyan E. V. 1966. Affiksı imennogo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke... Mos.

Shaw R. B. 1880. A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan (Kàshghar and Yarkand)... Calcutta.

Sinor D. 1952. On some Ural-altaic plural suffixes // *Asja Major*, vol. II, part 2. London.

—————, 1976. The *-t~-d* local suffix in Uralic and Altaic // *Hungero-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*. Budapest.

Şçerbak A. M. 1962. *Grammatika starouzbekskogo yazıka*. Mos.-Len.

—————, 1974. Metodı i zadaçi etimologiçeskogo issledovaniya affiksalmıh morfem v tyurkskih yazıkah // *ST*, n. 1.

—————, 1977. Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurkskih yazıkov (İmya). Len.

—————, 1981. Oçerki po sravnitelnoy morfologii tyurkskih yazıkov (Glagol). Len.

Şiraliyev M. Ş. 1960. Ob etimologii deyeprıçastnoy formı na *-iban*, *-ibän*, *-uban*, *-übän* // *VYa*, n. 3.

TRS= *Turetsko-russkiy slovar*. Mos., 1977.

TS= *Türkçe Sözlük. İst.*, 1955.

Vambery H. 1878. *Etymologisches Wörterbuch der türko-tatarischen Sprachen*. Leip.

Viguiet M. 1790. *Élémen(t)s de la langue turque*. Constantinople.

Yuldaşev A. A. 1980. İstoriçeskoye razvitiye vzaimnogo zaloga tyurkskogo glagola // *ST*, n. 4.

Wahrmund A. 1869/1898. *Praktisches Handbuch der osmanisch-türkischen Sprache*. Gießen.

Zajaczkowski A. 1932. *Suffiksı imenne i czasownikowe w jezyku zachodniokaraimskim*. Krakow.

KISALTMALAR

ADD = Avtoreferat doktorskoy dissertatsii (=Doktora tezi özetçesi)

AKD = Avtoreferat kandidatskoy dissertatsii (=Master tezi özetçesi)

Ank. = Ankara

APAW = Preussische Akademie der Wissenschaften. Abhandlungen.

Aşg. (Aşh.) = Aşkabat

Ber. = Berlin

İSGTYa = İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov, Mos.

Leip. = Leipzig

Len. = Leningrad

LGU = Leningradskiy gosudarstvenniy universitet

Mos. = Mosk(o)va

SPAW = Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften

SPb. = Sen-Petersburg

ST = Sovetskaya tyurkologiya. Baku.

Taş . = Taşkent

TDAY = Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Ank.

VYa = Voprosı yazıkoznaniya. Mos.

İÇİNDEKİLER

A. GENEL MÜLÂHAZALAR	193
I. Bitişim teorisi mi kaynaşma teorisi mi?	193
2. Türkçenin yapısı ve etimolojik çalışmalar	198
3. Altay teorisi ve etimolojik çalışmalar	201
4. Türkçede kök ve ek yapısı	202
5. Bazı metodik mülâhazalar	203
B. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ EKLERİN ETİMOLOJİLERİ	206
1. -(a)r/-(ı)r eki (geniş zaman)	206
2. -(ı) yor eki (şimdiki zaman)	207
3. -tı/dı eki (görülen geçmiş zaman)	208
4. -miş eki (duyulan geçmiş zaman)	210
5. -(y)acak eki (gelecek zaman)	212
6. -(y)esi eki (bir nevi istek kipi, dilek ortacı)	214
7. -sar~-sa (şart kipi eki), -(ş)ar (üleştirme sayıları eki), -lar (çokluk eki)	216
8. -(y)ıp eki (bağlama ulacı)	219
9. -(y)alı eki (başlama ulacı)	222
10. -mak eki (eylemlilik, mastar)	222
11. -ıl- eki (edilgen çatı)	224
12. -ış- eki (işteş çatı)	226
13. -tır-, -(ı)t-, -ır- ekleri (ettirgen çatı)	227
14. -ma- eki (olumsuzluk ögesi)	229
15. -(n)ın eki (ilgi hali)	231
16. -nı/-ıg/-(y)ı eki (yükleme hali)	233
17. -ka/-ga/-(y)a ve -karu/-garu/-arı ekleri (yönelme hali)	233
18. -ta/-da eki (bulunma hali)	236
19. -tan/-dan eki (çıkma hali)	237
20. -cı/-cı eki	239
21. -lık eki (isimden türetilen isim)	241
22. -lı(ğ), -sı(ğ) ekleri (isimden türetilen isimler)	242

23. -sız eki (isimden türetilen isim).....	243
24. -(ı)ncı eki (sıra sayı sıfatları).....	244
25. -leyin eki (bir zaman zarfı).....	245
C. KISA SONUÇLAR	246
EK LİSTESİ.....	247
KÖKEN LİSTESİ.....	249
KAYNAKLAR.....	251
KISALTMALAR.....	260
İÇİNDEKİLER.....	261